

УДК 271.222(477)«15»

Сергій Павленко

РОЗБУДОВА КИЇВСЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (ФОРМУВАННЯ ЄПИСКОПСЬКОЇ КОМАНДИ) У ДОБУ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

DOI: 10.58407/litopis.230301

© С. Павленко, 2023. СС BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5388-6875>

Мета. Автор зробив спробу розглянути реалії церковного життя правління гетьмана І. Мазепи як організований процес розбудови Київської митрополії: у ній вживалися заходи щодо збільшення епархій, кількості єпископів, будівництва церковних споруд, поліпшення матеріального стану монастирів, парафій. **Методи:** проблемно-хронологічний; моніторинг джерел, студій про події 1690-х – поч. 1700-х рр. **Новизна.** Автор, оглянувши та осмисливши великий масив джерел церковного життя кінця XVII – поч. XVIII ст., уперше дає цілісну картину буття Київської митрополії під час гетьманування І. Мазепи. Новизною студії є висвітлення процесів єднання довкола Софійської кафедри всіх церковних структур Гетьманщини, подолання між ними раніших конфронтаційних практик, пом'якшення наслідків неканонічного приєднання Московією українського духовенства до Московського патріархату, шукання шляхів взаємодії з Константинопольським патріархатом. Дослідження показує, що зусиллями володаря булави, за митрополита Варлаама Ясинського у 1700 р. Київська митрополія змогла вирости до 5 епархій з 2 митрополитами, 6 єпископами.

Висновки. Намагання Московського патріархату всупереч волі українських духовних ієрархів перетворити Київську митрополію у звичну підлеглу провінційну церковну структуру наштовхнулися на таємний та відкритий спротив Батурина та Софійської кафедри. Попри заборонні дії Москви, Гетьманщина намагалася діяти по-своєму, у власних інтересах, ігноруючи обмеження, спущені зверху. Ліквідація Петром I Московського патріархату поставила Українську Церкву перед вибором подальших дій, зокрема вирішення проблем канонічності. У зв'язку з останнім за кілька років перед 1708 р. активізуються контакти Гетьманщини з Константинопольським патріархатом та іншими патріархатами у формі паломницьких місій, щедрим фінансуванням їх духовних інституцій І. Мазепою.

Ключові слова: Київська митрополія, митрополит, патріарх, єпископ, І. Мазепа, Батурин.

Церковне життя кінця XVII – поч. XVIII ст. достатньо широко висвітлювалося у відповідній літературі, студіях XIX – поч. XX ст., зокрема Ф. Титовим¹, І. Чистовичем², В. Антоновичем³ та іншими дослідниками-авторами розвідок про духовних ієрархів мазепинського кола: чернігівських архієпископів Феодосія Углицького⁴, Іоана Максимовича⁵,

¹ Титов Ф.И. Русская православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. Киев: Тип-я ун-та Св. Владимира, 1905. Т. II. (Киевская митрополія – епархія в XVII–XVIII вв.). 481 с.; Його ж. Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. (1654–1795 г.). Киев, 1905. Первая половина тома (1654–1725 г.). 409 с.

² Чистович И. Очерк истории Западно-русской Церкви. Санкт-Петербург: Тип-я департ. уделов, 1882. 221 с.; Його ж. Очерк истории Западно-русской Церкви. Санкт-Петербург: Тип-я департ. уделов, 1884. Ч. 2. 425 с.

³ Антонович В. Очерк состояния православной Церкви в Юго-Западной России по актам (1650–1798). Киев: Ун-кая тип-я, 1871. 99 с.

⁴ Еспов Н.Н. Святитель и чудотворец архиепископ черниговский Феодосий Углицкий. Санкт-Петербург: И.Л. Тузов, 1897. 352 с.; Стефановский Т. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. 1896. № 6. С. 187–192; № 7. С. 224–230; № 8. С. 265–269; Житие святителя Феодосия, архиепископа, черниговского чудотворца. Москва, 1898; К-ій К. Материали 1666–1677 гг. для жизнеописания св. Феодосия, архиепископа Черниговского. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. 1908. № 10. С. 332–342; Дубровский В.В. Жизнь и дела Феодосия Углицкого (Полоницкого). Екатеринослав: Гос. изд-во Украины, 1925. 86 с.

митрополитів Стефана Яворського⁶, Дмитрія Ростовського (Туптала)⁷. Важливим недоліком практично більшості праць того періоду було те, що вони писалися про яскравих представників Київської митрополії як відомих православних діячів Російської Церкви, з ігноруванням специфіки їхнього буття, зростання в Україні як висуванців гетьмана І. Мазепи. Ця історіографія не дає відповіді, скільки було єпископів у Гетьманщині у 1687–1708 рр., які церковні реформи намагалися реалізувати в короткі терміни володар булави та митрополит Варлаам Ясинський, чого вони досягли. Дослідник церковних соборів І. Малишевський навіть ужив некоректну фразу, що «останнім київським собором був собор 1691 р.»⁸, хоча насправді в добу правління І. Мазепи їх відбулося щонайменше чотири: 1–2 червня 1690 р., 1 березня 1691 р., 20 вересня 1695 р., 19 жовтня 1707 р.

В. Антонович, В. Біднов основну увагу в аналізі джерел судових справ та інших документів тієї доби надали викриттю духовної експансії польського уряду на осередки православної⁹. І. Огієнко взагалі не надав значення цьому періоду, фактично не взяв його до уваги в головній праці про Українську Церкву¹⁰. Подібне бачимо в монографії Ю. Федоріва¹¹. Автор чотиритомника нарисів про історію УПЦ І. Власовський багато уваги приділив нищенню автономії Київської митрополії, церковному розбрату, що сприяв цьому, однак не помітив важливих свідчень спротиву духовних лідерів України вищезгаданим негативним процесам¹². На фіксації основних причин втрати самостійності української національно-церковної автономії зосередився В. Климов¹³. Коротко, ескізно змальовано цю добу в праці О. Крижанівського, С. Плохія¹⁴. Найсучасніша студія про Українську Православну Церкву Д. Гордієнка, В. Клоса, Ю. Мицика, І. Преловської¹⁵, хоч і дуже лаконічно відображає мазепинські часи, усе ж містить чимало новітніх спостережень про її історію, зокрема про істотний вплив на орієнтацію вітчизняного духовенства ліквідації у 1700 р. Московського патріархату¹⁶. Зазначимо, що мовчання про згаданий акт або подання його як елемент реформ Петра І було типовим для істориків-імперців. Проте й досі через їхні напрацювання постулати українська історіографія не позбувається офіційних штампів з цього приводу, ми й нині не маємо досліджень про те, як українські ієрархи на поч. 1700-х рр. вирішували для себе проблему канонічності Церкви у зв'язку з неадекватним поведінням царя.

Заслужують на увагу нотатки про церковну політику І. Мазепи В. Ластовського¹⁷, О. Гейди¹⁸, Ю. Мицика¹⁹, К. Салія. Так, останній зауважив, що «дослідження політичних взаємин Варлаама Ясинського та Івана Мазепи дозволяє зробити висновок, що прихована опозиційність гетьмана до московської політики стосовно України мала місце значно раніше від початку Північної війни, зокрема самим фактом висунення свого однодумця на митрополичий престол», бо, мовляв, «опозиційність ця виявлялась у тривалому його співробітництві» з ним²⁰. Із цією тезою можна погодитися лише частково, оскільки володар

⁵ Сулоцкий А. Жизнь Иоанна Максимовича, митрополита Тобольского и всея Сибири. Москва: Тип-я Александра Семена, 1849. 16 с.; Скосьев Н. Очерк жития митрополита Тобольского и всея Сибири Иоанна Максимовича. Москва, 1892; Жизнь Иоанна Максимовича, митрополита Тобольского и всея Сибири [С. Ал. Сул.]. Изд. 2-е, испр. и доп. Москва: Тип-я Александра Семена, 1854. 20 с.

⁶ Введенский С.Н. К биографии митрополита Стефана Яворского. *Христианское чтение*. 1912. № 7–8. С. 892–919.

⁷ Шляпкин И. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651–1709). Санкт-Петербург: Тип-я и Хромофотография А. Траншель, 1891. 581 с.; Горский А. Св. Дмитрий, митрополит Ростовский. Москва: Тип-я В. Готье, 1849. 211 с.

⁸ Мальшевский И. Киевские церковные соборы. *Труды Киевской Духовной Академии* (далі – ТКДА). 1884. № 12. С. 536.

⁹ Антонович В. Нарис становища православної Церкви на Україні від пол. XVII до кінця XVIII ст. *Руська історична бібліотека*. Львів: НТШ, 1900. Т. VIII. С. 81–154; Беднов В.А. Православная Церковь в Польше и Литве. Екатеринбург: Тип-я С.И. Барановского, 1908. 511 с.

¹⁰ Огієнко І. Українська Церква. Прага: Вид-во Ю. Тищенко, 1942. Т. 2: Нариси з історії Української Православної Церкви. 221 с.

¹¹ Федорів Юрій, свящ. Історія Церкви в Україні. Торонто, 1967. 362 с.

¹² Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Нью-Йорк: УПЦ в З.Д.А., 1957. Т. III. С. 5–20.

¹³ Климов В. Занепад авторитету та впливу Київської митрополії і поступова ліквідація національних особливостей православної Церкви в Україні. *Історія православної Церкви в Україні*. Київ: Четверта хвиля, 1997. С. 162–165; Його ж. Історія релігії в Україні. Київ: Знання, 1999. С. 211, 215–222.

¹⁴ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія Церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. Київ: Либідь, 1994. Кн. 3: кінець XVI – сер. XIX ст. С. 101–103.

¹⁵ Гордієнко Д., Кос В., Мицик Ю., Преловська І. Історія Української Православної Церкви. Харків: Фоліо, 2019. 256 с.

¹⁶ Там само. С. 84.

¹⁷ Ластовський В.В. Історія православної Церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Київ: Логос, 2006. С. 96–112.

¹⁸ Гейда О. Церковна політика гетьмана І. Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2019. № 2. С. 188–195.

¹⁹ Мицик Ю. Гетьман І. Мазепа як покровитель Православної Церкви. *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 38–46.

²⁰ Салій К. І. Мазепа і Українська Православна Церква кінця XVII – поч. XVIII ст. *Київська старовина*. 1999. № 4. С. 162.

булави мав у своїй команді ще з 1688 р. багато репресованих Москвою старшин, які повернулися із Сибіру, а, крім того, він був автором написаної орієнтовно в 1692–1693 р. «Думи», в якій закликав полковників, генеральних старшин до повстання за вільну Україну. Цей твір був поширений серед духовних побратимів гетьмана, з якими він таємно розбудовував Руське князівство з великою кількістю церков, аби врешті здобути йому при нагоді незалежний статус.

На жаль, маємо масу книг, статей про мазепинських побратимів- ієрархів як слухняних «гвинтиків» авторитарної монархічної влади царя Петра I, але аж ніяк як саме українських діячів з прикметними особливостями, їхньою боротьбою за свої права насамперед в Українській Церкві. Наша студія є спробою поглянути на церковні процеси зазначеної доби саме під таким кутом зору.

Уже в перше п'ятиріччя правління гетьман І. Мазепа здійснив низку заходів щодо зміцнення Київської митрополії, усунення наслідків переїжджування ряду православних церковних структур у 1688 р. безпосередньо московському патріархові через спротив духовенства митрополиту Гедеону Четвертинському²¹. Після смерті останнього 6 квітня 1690 р.²² в Гетьманщині стартували процеси консолідації духовних отців довкола митрополита Варлаама Ясинського, посилення ролі Софіївської кафедри в релігійному житті українців.

Межигірський монастир²³, Києво-Печерська лавра, Чернігівська єпархія²⁴, отримавши-відновивши статус ставропігій²⁵ та автономій²⁶, після зміни духовного лідера Київської митрополії практично швидко втратили інтерес боротися за свої особливі права і відкинули конфронтаційні практики у взаємовідносинах з митрополічною кафедрою. Уже вибори 16 листопада 1690 р. архимандрита Києво-Печерської лаври показали, що Київська митрополія разом з гетьманом І. Мазепою провели їх, порушивши попередні ставропігійні зобов'язання перед очільником Московського патріархату, не узгоджуючи з ним кандидатури генерального судді Михайла Вуяхевича²⁷. Його за наполяганням володаря булави²⁸, проханням лаврських ченців²⁹, висвятив київський митрополит, а не патріарх³⁰.

Усе ж, незважаючи на позитиви зміцнення Київської митрополії в 1690–1693 рр., митрополит Варлаам Ясинський та гетьман І. Мазепа вважали, що здійснені заходи щодо консолідації духовенства довкола вітчизняного духовного центру, митрополічної кафедри, ще недостатні. У її підпорядкуванні фактично не було потужних гравців релігійного життя – єпископів. Без цього духовного елітного прошарку значимість митрополії применшувалася. На це звернув свого часу єрусалимський патріарх Досифей, який писав про згадане у

²¹ Дет. про це див.: Поділ Київської митрополії. Павленко С. *Гетьман І. Мазепа. Перше п'ятиріччя правління*. Київ: Мистецтво, 2021. С. 105–112. А також: Розбудова Київської митрополії. Там само. С. 237–245.

²² 1690, вересня 26. Москва. Настольна грамота від патріарха Адріана, що видана преосвященному Варлааму Ясинському про посвячення його в митрополити київські у 1690 р. *Військовій кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 838.

²³ Кузьмук О. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII ст. Київ: ФОП «Видавець Олег Філюк», 2014. С. 75–76.

²⁴ Шевченко О.М. Про правовий статус Чернігівської єпархії у др. пол. XVII ст. *1000 років Чернігівській єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конф.* (Чернігів, 22–24 вересня 1992 р.). Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 81.

²⁵ Сушко Н. Гедеон Четвертинський та Іван Самойлович. *Батурицька старовина*. Чернігів: Десна Поліграф, 2012. Вип. 3 (7). С. 24.

²⁶ Києво-Печерська лавра фактично переоформила виборотий раніше ставропігійний статус, узаконила його у нових реаліях. Межигірський монастир же, як доводить дослідження Олексія Кузьмука, опирався, імовірно, на легенду, сфабриковану верхівкою Московського патріархату: «Загалом до 1687 р. ані у королівських, ані у гетьманських привілеях, ані у царських грамотах не згадується ставропігія Межигірської обителі» (Ставропігійний статус монастиря у XVII–XVIII. Кузьмук О. *Межигірська старовина...* С. 70). Чернігівська ж архієпископія шляхом сумнівних історичних посилань на попередній тісний зв'язок з Московією, висвячення в архієпископи у Москві Лазаря Барановича аргументувала своє право на автономію, безпосереднє підпорядкування московському патріарху.

²⁷ Письмо Адріана, патріарха Московського, гетману Мазепе, з вираженням неудовольства на то, що в архимандрити лаври избран світський человек, Мелетий Вояхевич (1690 г., декабрь). *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для раздора древних актов* (далі – АЮЗР). Ч. 1. Киев: Губ. тип-я, 1872. Т. V. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату (1620–1694 гг.). С. 296–298.

²⁸ Лист гетьмана до Івана та Петра Олексійовичів про обрання архимандрита Києво-Печерської лаври та поставлення і посвячення його київським митрополитом. *Листи Івана Мазепи. 1687–1691* / Упор. та автор передмови В. Станіславський (далі – ЛІМ-1). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. Т. 1. С. 426.

²⁹ Письмо Паисия, наместника Киево-Печерской лавры, с братиею, патриарху Адриану с просьбою дозволить Мелетию Вояхевичу принять посвящение в архимандрита лавры в Киеве (1691, сентябрь). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 311–314.

³⁰ Письмо патриарха Адриана наместнику Киево-Печерской лавры Паисию с изъявлением дозволения на то, чтобы Мелетий Вояхевич был поставлен в архимандриты лавры в Киеве митрополитом Варлаамом (1691, октябрь 31). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 323–325.

1691 р. Варлааму Ясинському³¹, а згодом у Москву, що «еже бы где ради многого народа в Малороссии, епископа и не одного поставити»³². Про останнє він неодноразово нагадував у наступних роках³³.

Привертає увагу в цьому плані турбота І. Мазепи, як і його попередника, про надання прихистку зарубіжним церковним ієрархам, які з певних причин покинули свої землі. Здебільшого це були сербські та грецькі єпископи, які знали певних утисків від османів. Відомо, що у 1690 р. майже 200 тис. сербів із патріархом Арсенієм III Черноєвичем переселилися на територію монархії Габсбургів³⁴. На перший погляд, у Гетьманщині осідали якісь вигнанці, самозванці, навіть псевдопатріархи, лжеєпископи, що викликало негативну реакцію патріархів Каллініка³⁵, Досифея³⁶. Проте, міркуємо, гетьман, беручи до уваги настанови патріархів, ставився до них критично, він зважав і на думку прибульців, їхні аргументи, що найчастіше спростовували намови, плітки про них. В усякому разі він старався підтримати чужих єпископів матеріально, давав їм можливість брати посильну участь у розбудові Київської митрополії. Загалом ці ієрархи-емігранти значно доповнювали своїм високим статусом провідний прошарок духовного кліру Гетьманщини. Крім того, вони створювали позитивний імідж поза межами Московії гетьманському правлінню, Київській митрополії як прихистку православ'я.

Призренський митрополит Никодим³⁷ у 1692 р. став митрополитим намісником у гетьманській столиці³⁸. Гетьман у своєму універсалі зазначав, що «всегда при боку нашем в Батурині житиому ясне в Богу преосвященному его милости господину отцу Никодиму, митрополитові призрінському, надалисмо село ... Усте в область, и всякие послушенства

³¹ «Маю бажання звістити церковному престолу, щоб там, в Україні і в деяких містах, постановлені були єпископи для висвячення священиків, а щоб не було та щоб зникли важкі для православної Церкви наруги, хай один постановляє багатьох на одній літургії, а коли цього не досягнуть, то хай посвячено буде стільки старих архidiaконів, достойних честі і будучих у монастирях, щоб справляти належне спорядження, і дай Боже, щоб те сталося» Див.: Грамота патріарха Досифея київському митрополиту Варлааму Ясинському (1691 р.). *Величко С. Літопис / Пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 385.*

³² Письмо патриарха Адриана гетману Мазепе с просьбою иметь наблюдение над странствующими в Малороссии архиереями греческими (1694, декабрь). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 410.

³³ Недостатки и беспорядки во внутренней жизни и управлении собственной киевской митрополии-епархии при митроп. Варлааме Ясинском. *Киевские епархиальные ведомости. Часть неофициальная* (далі – КЕВ). 1905. № 27. С. 680, 682.

³⁴ Лебер Т.А. Правовой статус сербов как коллективного субъекта монархии Габсбургов, 1690–1792. *Взаимодействия и конфликты на конфессионально и этнически смешанных территориях Центральной и Восточной Европы 1517–1918*. Москва–Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016. С. 115.

³⁵ Лист вселенського патріарха Каллініка московському патріарху (1693, квітень). *Величко С. Літопис. Т. 2. С. 413–414* («...треба знати, що є справжніх чотири патріархи й найменуються: константинопольський, александрийський, антиохійський і святого міста Єрусалима святійші патріарші апостольські престоли, як навчаємося про це від святих правил, святих і всесвітніх соборів і божественних правил та царських указів, котрі про це звіщають правдиво й увіч, і від давньої традиції, яка завжди діє в католицькій Церкві. А до тих останнім часом поставлено за соборним і правильним званням ще й п'ятого патріарха – московського. Оці патріархи, котрі дотепер діють і правлять від Бога, справжні, їх іменують, знають і славлять у цілому світі, а в священних скрижалях явно тільки вони й згадуються. А коли хто найменується, окрім тих п'ятьох, патріархами – це самовільні архієпископи ахридонський, кіпрський, грузинський та снікейський, які не є возведеними в різні часи з певних причин, чи через бажання царів, або за соборним розглядом – їх постановлено і найменовано просто архієпископами, і таке вони мають ім'я, і так пишуться, тобто архієпископи. А з патріаршам найменуванням вони не мають нічого спільного і непричетні до нього, не мають місця в синодичних скрижалях і не числяться при вичисленні патріархів»).

³⁶ Грамота п. Досифея к московскому патриарху Адриану от 5 мая 1693 г., в которой он ... просит Адриана сослать куда-нибудь некоего лжеєпископа, направляющегося по слухам в Москву. *Кантрев Н.Ф. Сношения Иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669–1707)*. Москва: Тип-я А. Снегиревой, 1891. Приложения. С. 72–73; Грамота п. Досифея московскому патриарху Адриану от 10 августа 1693 г., в которой он жалуется на учителей московской школы Иоанькия и Софрония Лихудов и советует п. Адриану, чтобы пришлые в Россию архієпископы не титуловались в ней патріархами. *Там само*. С. 75–77.

³⁷ Перебував у Гетьманщині з 1672 р. Як засвідчує універсал І. Самойловича, митрополит свого часу не зміг сплатити османській владі відповідні неопосильні податки, через що змушений був емігрувати. Володар булави у цьому зв'язку надав йому у володіння с. Городище Понорницької сотні для отримання відповідних коштів на прожиття. Гетьман зазначав, що «ясне в Богу преосвященний его мл отц Никодим, митрополита призрінський, не міючи певної квоти піняжної, од престоло свого цесарю бесурманському на окуплене оног оддати, для которого невисатчення суми, волного и безпечного до престоло своего приступу не может міти, зачим умислил ніякий час в нашем краю, межи православными змешкати. Видячи теди мы помененого, ясне в Бгу преосвященного его мл. гсдна отца Никодима, митрополита прызненского, в таком агарянском преследованно застающего, на sustentament ему село Городище в полку Черніговском в сотні Понурницькой лежачое, зо всіма принадлежностями, яко ся в собі міет, особливое наше синовское ку ему, яко пастирово млсти и любови, конферуемо и наведемо» (1672, вересня 20 (10). Батурин. Універсал-привілей гетьмана І. Самойловича призренському митрополиту Никодиму на маєтність с. Городище. *Сіверщина гетьманських часів / Упор. Ю. Мицик, І. Тарасенко. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2020. Т. 1 (XVII ст.). С. 169.*

³⁸ Гейда О.С. Митрополит без митрополії: спроба відновлення незалежної української православної Церкви у 90-х рр. XVII ст. *Православ'я-наука-суспільство: питання взаємодії*. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Мат. V міжнар. наук. конф. (24–25 травня 2007 р.). Київ: Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2008. С. 90–91.

и повинности з тяглих людей одбирати дозволилисмо»³⁹. На гетьманському утриманні був архієпископ Охридський Мелетій, який проживав на українських землях «близ двадцяти лѣтъ» і «преставился мѣсяца іаннуаріа (1695 р. – С.П.) в день 31»⁴⁰, він отримав у володіння Комарівку, двір у Ніжині, будував у цьому місті церкву Св. Михайла Архангела, висвячував гетьманців у священники⁴¹. Хоча патріарх Адрія́н⁴² за намовою ерусалимського патріарха Досифея⁴³ висловив обурення Варлааму Ясинському з цього приводу, все ж прибулець мав синодальну грамоту, що підтверджувала законне право на архієрейський чин служіння⁴⁴. Разом з тим архієпископ усе-таки в практиці спілкування із віруючими, благодійниками для підвищення свого статусу називався патріархом (лист до Марії Самойлович⁴⁵), що давало привід константинопольському патріарху Каллініку писати стурбоване звернення про дії подібних духовних осіб у Московію⁴⁶. Ніжинське грецьке православне братство стало таким собі підпорядкованим Софійській кафедрі автономним осередком («блаженныя памяти Варлаама Ясѣнскаго данный патент»⁴⁷, в якому повелѣвает братству греческому нѣ в чом не належати до власти протопопской»⁴⁸).

Помічником очільника Київської митрополії у митрополічій резиденції став грецький⁴⁹ єпископ Дамаскин⁵⁰. Він, як з'ясувала В. Ченцова, 26 травня 1689 р. приїжджав у Москву за милостинею⁵¹. У зв'язку із дворцевим переворотом, церковним протиборством, виборами патріарха прибулець отримав царську жалувальну грамоту лише 12 грудня 1690 р.⁵² Відповідно до неї йому дозволялося раз у шість років приїжджати до Москви за допомогою для Зографського монастиря⁵³. «А как они (ченці – Упор.), – зазначалося у грамоті, – приедут в наши царского величества малороссийские города и нашего царского величества подданому Войска Запорожского обоих сторон Днепра гетману Ивану Степановичу Мазепе и полковником, и иных чинов урядником, кому где ведать належит, нашего царского величества Малье России городам, пропускать ево, епископа, и старцов, и служек без всякого задержания»⁵⁴. Чи то через довгий час очікування грамоти, чи то з якихось інших причин (збір коштів-милостині) він не повернувся одразу на Афон і проживав у Гетьманщині, правдоподібно у Ніжині, в архієпископа Охридського Мелетія⁵⁵.

³⁹ 1694, липня 1 (червня 21). Батурын. Універсал-привілей гетьмана І. Мазепи, даний призренському митрополиту Никодиму на володіння с. Устям. *Сівєрщина гетьманських часів*. Т. 1 (XVII ст.). С. 238.

⁴⁰ Там само. С. 412.

⁴¹ Ченцова В.Г. Мелетій Охридський і синаїти у Ніжині наприкінці XVII ст. *Юрисдикційний статус Київської православної митрополії у 1686 р.: богослів'я, канонічне право та культурно-історичний контекст*. Київ, 2019. С. 104.

⁴² Письмо патріарха Адриана Варлааму Ясинському, митрополиту Київському, с просьбою наблюдать за странствующими в Малороссии греческими архиереями (1694, декабрь). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 406–408.

⁴³ Грамота п. Досифея московскому патріарху Адриану от 10 августа 1693 г., в которой он жалуется на учителей московской школы Иоаньяки и Софрония Лихудов и советует п. Адриану, чтобы пришлые в Россию архієпископы не титуловались в ней патріархами. *Кантерев Н.Ф. Сношения Иерусалимского патріарха Досифея...* С. 75–77; Письмо патріарха Адриана гетману Мазепе с просьбою иметь наблюдение над странствующими в Малороссии архиереями греческими (1694, декабрь). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 410.

⁴⁴ Ченцова В.Г. «Воссоединение» (Рец. на: Воссоединение Киевской митрополії с Русской православной Церковью. 1676–1686 гг. Исследования и документы. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2019. 911 с.). *Альянс-Архео*. Москва–Санкт-Петербург, 2019. Вып. 30. С. 104.

⁴⁵ Два письма Мелетія, бывшего архієпископа Ахридского от 1691 г., из Нежина, ко вдове стародубского полковника Марии Самойловичевой, урожденной Сулимовой / Публ. М. Бережкова. *Труды Черниговской ученой архивной комиссии (1909–1910)*. Чернигов: Тип-я губернского земства, 1911. Вып. 8. С. 120.

⁴⁶ Грамота патріарха Калинника (1693 г.). *Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях государя императора Петра Великого, изданное трудами и изданием Федора Туманского*. Санкт-Петербург, 1788. Ч. 10. С. 90–93.

⁴⁷ Грамота Варлаама Ясинского (1696, 3 июля). *Федотов-Чеховской А.А. Акты Греческого Нежинского братства*. Киев: Е.Т. Керер, 1884. С. 17–22.

⁴⁸ Грамота митрополита Иоасафа Кроковского. *Там само*. С. 29.

⁴⁹ Згідно зі знахідкою В. Ченцової, у Москві прибулець записали як македонського: «Елацкие земли епископ Дамаскин» (Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). Ф. 52. Оп. 1. 1689. Спр. 8). М. Жарких вважає, що московські дяки спотворили титул ієрарха. Насправді, на його думку, він мав титул Велецький, тобто був єпископом у македонському місті Велес (Жарких М. *Введенський синодик*. Київ, 2017–2018. С. 384). Можливо, єпископ був за походженням грек – тому він фігурує як у жалувальній царській грамоті 1690 р., так і в листі митрополита Варлаама Ясинського як грецький єпископ.

⁵⁰ Письмо Варлаама Ясинского, митрополита Киевского, патріарху Адриану, содержащее ответ на вопрос патріарха о странствующих в Малороссии греческих архиереях (1695, 7 февраля). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 413.

⁵¹ Жарких М. *Введенський синодик*. С. 384.

⁵² 1690, грудня 22 (12). Москва. Жалувальна грамота царів Івана V та Петра I (регест). *Сівєрщина гетьманських часів / Упор. Ю. Мищик, І. Тарасенко*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2022. Т. 4 (1741 р. – кінець XVIII ст.). С. 167.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ В Охридську архієпископію входила й Велеська єпархія (Там само). Думаємо, що сподівання Дамаскина отримати якісь значні кошти у Москві не виправдалися: як правило, там рідко видавали прибульцям великі суми. А тому єпископ, схоже, вирішив скористатися досвідом архієпископа Мелетія, який хоч і втратив зв'язок зі своєю

Саме після смерті останнього він почав виконувати місію помічника очільника Київської митрополії. Як повідомляв митрополит у січні 1695 р. патріарха Адріана, прохач «милостини сподобилася, той нѣкое время при моем смиренни поживе по пріятию моему, помощи ради старости моя»⁵⁶.

Причетність єпископа до Зографського монастиря відкриває ще одну важливу подробицю його буття: у Пом'янику цієї обителі у кінці XVII – на поч. XVIII ст. були зроблені записи прізвищ та імен багатьох українських ктиторів та жертводавців, зокрема І. Мазепи⁵⁷, старшин⁵⁸. Видно, що єпископ Дамаскин їхав від одного сотенного містечка до іншого, зустрічався з війтами, заможними людьми, сотниками, ретельно записував їхні роди, отримував від них пожертви. Навряд чи б ця місія була доручена простому ченцю. Лише зустрічі з титулованим ієрархом з відповідними наданими йому дозволами від І. Мазепи могли позитивно вплинути на розміри пожертв. Географія їх згідно з «Руським Зографським Пом'яником» вражає: до Зографа потрапили кошти з Києва, Переяслава, Чернігова, Батурина, Стародуба, Глухова, Ніжина, Кролевця, Коропа, Сосниць, Почапа, Мглина, Бахмача, Конотопа, Мени, Бережан, Варви, Ічні, Прилук, Козельця, Гадяча, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Лебедин, Охтирки, Харкова, Ізюма та багатьох інших українських міст⁵⁹. Зібрані пожертви, зокрема 1695 р.⁶⁰, та відповідні записи, думаємо, передані у січні–лютому 1696 та в січні 1702 рр. ігумену Зографського монастиря Максиму⁶¹, котрий приїжджав тоді в Гетьманщину. Навряд чи останній зміг за короткий час побувати в багатьох містечках, оскільки головною метою його все ж таки були поїздки до Москви⁶². Саме єпископ Дамаскин добився у 1690 р. дозволу у царів приїжджати в російську столицю раз у шість років для отримання милостині для Зографського монастиря, а це й мали бути відповідно 1696 та 1702 рр.⁶³ Отже, поїздки ігумена Максима узгоджувалися з церковним ієрархом, який, схоже, набув статусу афонського уповноваженого духовника-представника Святої Гори при Київській митрополії. Можливо, саме через нього координувалися поїздки з Афону до гетьмана, митрополита Варлаама Ясинського представників інших афонських обителей (17 грецьких, сербський Хиландар, болгарський Зограф та руський Святого Пантелеїмона⁶⁴). Відомо, що гетьман мав зустріч у 1688 р., а потім, імовірно,⁶⁵ – у 1692 р. з архимандритом «Святої Афонської гори монастиря Павловського»⁶⁶ Ісаєю, у 1702 р. – з ігуменом обителі Св. Павла Василієм, у 1694, 1707 рр. – з архимандритом Ватопедського монастиря Ігнатієм, які в ті роки відвідували Москву⁶⁷. Є відомості про приїзд у 1703 р. у Московію та Гетьманщину «из Афонской Горы Пантелеимоновского монастыря архимандрита Христофора за милостынею»⁶⁸. Цікаво, що особистий лікар у 1690–1694 рр. І. Мазепи⁶⁹, богослов та філософ грек⁷⁰ Іван Комнін, покинувши Московію, під

архієпископією, але мав солідну підтримку І. Мазепи, почувався в Ніжині у великій торговій громаді греків, сербів як впливовий церковний діяч для певного кола купців.

⁵⁶ Письмо Варлаама Ясинского... С. 413.

⁵⁷ Шумило С. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6. С. 73–84.

⁵⁸ Шумило С. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII–XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 41–63.

⁵⁹ Там само. С. 43, 45.

⁶⁰ Чернігівський архієпископ Феодосій зробив вклад у 1695 р. (Там само. С. 44).

⁶¹ Остапчук Е. «Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския, в дар принесенная»: о единственном старопечатном Евангелии апракос полному (Киев, 1707). *Афон и славянский мир*. Мат. междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. Афон: Русский Свято-Пантелеимонов монастырь, 2016. Сб. 3. С. 307.

⁶² Там само.

⁶³ Архимандрит Максим отримав від Петра I 15 лютого 1696 р. жалувальну грамоту, згідно з якою представникам Зографської обителі можна було приїжджати за милостиною в Москву раз на п'ять років (Мердзимекис Н. Связи Афонского монастыря Зографу с царской Россией. *Россия – Афон: тысячелетие духовного единства*. Мат. междунар. научно-богословской конф. Москва, 1–4 октября 2006. Москва: ПСТГУ, 2008. С. 251). Проте наступний приїзд очільник монастиря зміг реалізувати лише через шість років.

⁶⁴ Шумило С. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев: Изд. отдел УПЦ, 2015. С. 22.

⁶⁵ Усі зарубіжні ієрархи, проїжджаючи Гетьманщиною, мали просити дозвільні документи на проїзд у гетьмана.

⁶⁶ Лист І. Мазепи до царів Івана та Петра Олексійовичів про отримання листа від архимандрита Афонського Павлівського монастиря Ісайї з Бродів (1693, Глухів). *Листи Івана Мазепи. 1687–1691* / Упор. та автор передмови В. Станіславський (далі – ЛІМ-2). Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. Т. 2. С. 386.

⁶⁷ Остапчук Е. «Та книга Нового Завета...»... С. 307.

⁶⁸ История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 г. / Гл. ред. иером. Макарий (Макиенко). Святая Гора Афон, 2015. Т. 4. С. 291.

⁶⁹ З епістолярної спадщини гетьмана І. Мазепи / Упор. та автор передмови В. Станіславський. Київ, 1996. С. 114; Станіславський В. Лікарі Івана Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2009. № 6. С. 77–79.

⁷⁰ Чернухін Є.К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. С. 59.

враженням від розмов з гетьманом, його близьким оточенням відвідав святі місця⁷¹, побував на Святій Горі, пожив там деякий час⁷² та написав у 1698 р.⁷³ (а видав у 1701 р. у друкарні монастиря Снагова⁷⁴) книгу «Проскінитарій⁷⁵ Святої Гори Афону»⁷⁶. Подібну місію здійснив і в 1707–1709 рр. «протосингел (головний помічник єпископа, його адміністратор – С.П.) архієпископії Чернігівської»⁷⁷ Іполит Вишенський⁷⁸ разом з Дамаскином⁷⁹.

Вищезгадані деталі зв'язку Батурина, Києва з Афоном красномовно вказують на те, що в Гетьманщині дорожили цим релігійним центром православної Церкви, його належністю до Константинопольського патріархату. Свята Гора дала благословення преподобному Антонію на заснування на Київських горах Києво-Печерського монастиря⁸⁰. Українці це знали⁸¹, розуміли і стали досить активними вкладниками головних афонських монастирів, зокрема Пантелеймоного⁸², представників яких царська влада Московії старалася обмежити як у візитах⁸³, так і в пожертвах⁸⁴.

⁷¹ Про це йдеться у передмові його паломницьких нотаток: «...Сподобихся поклонитися честным и Богоходным местом, сущим во святем Божием граде Иерусалиме, и сущим далее, и лобызати со страхом многим и благоговением, не точию всесвятый и живоприемный Гроб Господа нашего Иисуса Христа, и святую Голгофу, на ней же постави Владыка наш и Спас победительное оружие Креста, и на оном распростер пречистия Своя руки... Не точию, глаголю, сия Богопроставляемая места сподобихся лобызати и целовати со многим благоговением, но и сущий во Вифлееме святый вертеп, иде же Господь родися телесне. И святый гроб Богородицы в Гефсимании, и гору Елеонскую, отнюду же на небеса вознесся Господь, и прочая Богопочтенная и поклоняемая места, сущая внутри и вне того же града Иерусалима, творя чудное и душеполезнейшее обхождение. От онудуже, по предведению Божию, понужден и управлен, поплых и во святоименованую и Богохранимую гору Афонскую, яко да посещу и яже на оной благочестивыя и царственныя монастыри и священная обиталища, и да поклонюся и сущим во оных честным и чудотворным святым мощем, и восприиму от оных (аще и недостойн) благословение и благодать каковую либо, и да лобызати имам преподобныя руки тамо обретающихся благоговейных иереев, и прозрительных пустынножителей, яко благодатию Божиею во свидетельство истинныя нашея веры, не оскудеша, и от онуду даже до днесь мужи достойны многога благоговения, и за слово, и за досточудное и добродетельное житие их, яко же ниже из сущих во святем Божием граде Иерусалиме, и из сущих далее честных православных наших монастырей, не оскудеша даже доньне добродетельныя и пустынножительствоующия старцы, (ветхия денми), от них же сподобихся видети и самолично...» («Проскінитарій Св. горы» [Бухарест, 1701] / Переклад ієродиякона Дамаскина. Цит. за: Исаченко Т.А. Русь и Святой Афон в забытых «сказаниях» паломников конца XVII в. – див. наступне посилання).

⁷² Исаченко Т.А. Русь и Святой Афон в забытых «сказаниях» паломников конца XVII в. Русь – Святая гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства: Междунар. научная конф. в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к празднованию 1000-летия присутствия русских монахов на Святой горе Афон. Москва, 2017. С. 497–515.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Валахія.

⁷⁵ Проскінитарій – книга про паломництво.

⁷⁶ Куйкина Е. «Проскінитарій Святой Горы Афон» Иоанна Комнина Моливда в славянском переводе иєродиякона Дамаскина (1701 г.). *Tyragetia, serie nouă. Istorie. Muzeologie*. Chişinău, 2016. Vol. X [XXV], Nr. 2. S. 67–72; Исаченко Т.А., Куйкина Е.С. Афонские рисунки чудовского иєродиякона Дамаскина. Открытия 2015 г. *Обсерватория культуры*. 2016. Т. 13. № 3. С. 374–375.

⁷⁷ Пелгримация, или Путешественник честного иєромонаха Ипполита Вишенского, постриженца святых страстотерпец Бориса и Гльба катедри архієпископії Чернігівської, во святый град Иерусалим. *Пелгримация, или Путешественник Ипполита Вишенского. 1707–1709* / Подгот. С.Н. Травников, Л.А. Ольшевская. Москва: Наука, 2019. С. 75.

⁷⁸ История Русского Свято-Пантелеймонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 г. Св. Гора Афон, 2015. Т. 4. С. 295; Путешествие иєромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709 гг.) / Изд. под ред. С.П. Розанова. Санкт-Петербург: Правосл. палест. об-во, 1914. [8], LVI, 196 с.; 27. *Православный палестинский сборник*. Вып. 61).

⁷⁹ Свою оповідь-звіт про мандрівку по святых місцях Іполит Вишенський писав після поразки мазепинців, а тому він деякі моменти стався подати з огляду на можливі репресії, аби не нашкодити собі та причетним до місії. У цьому зв'язку він свого супутника Дамаскина називав в оповіді то «толмачем», то «монахом». Зрозуміло, що в Чернігівській архієпископії міг бути якийсь чернець Дамаскин. Однак те, що він знав грецьку, турецьку, латинську мови, викликає сумнів. Такий збіг малоімовірний. Імовірніше, це й був той уповноважений на збирання жертв єпископ.

⁸⁰ Нікітенко М. Небо на землі: від Альфи до Омєги. Феномен Спасіння-освячення в Києво-Печерському монастирі (давньоруська доба). Київ: Горобець, 2022. С. 64–65.

⁸¹ Як писав Дмитро Туптало у 1697 р. в «Руни орошеному», «в Богоспасаемом Градѣ Кіевѣ, видим святое мѣсце по святых и Преподобных отцех Печерских, где первый Преподобный Отец наш Антоній, з Горы Афонской принѣсни благословеніе, постом, молитвами, трудами, потом и слезами своими скропил и освятил землю» (Мазепина Атлантида. Творча спадщина доби 1687–1709 рр. / Упор. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2021. С. 132).

⁸² Петр (Пиголь), игум. Русские иноки на Афоне в XVIII – нач. XX в. *Православная энциклопедия*. Москва: Церковно-научный центр РПЦ «Православная энциклопедия», 2002. Т. 4. С. 154.

⁸³ І. Мазепа 7 червня 1698 р. звертався до царя за дозволом пропустити до російської столиці архімандрита Синайської гори, оскільки «вѣдаючи прѣтительный преможный ваш монаршій указ, чтоб таких чужосторонных людей ... и иных особ к Москвѣ не пропускати» (1698, 2 июня). Доношеніе гетмана Мазепи царю Петру. *Эварничий Д. Источники для истории запорожских казаков. Владимир: Типо-лит. губернского правления, 1903. Т. 1. С. 776*). На це звернення гетьман невдовзі отримав відповідь: «А Синайскіе горы архімандрита отпуститъ бы тебѣ подданному нашему к Москвѣ, а впрѣдъ иных таких греческих властей и старцовъ и торговыхъ греков по прежнему нашего ц. в-ва указу к Москвѣ не пропускать» (Письмо Петра І И. Мазепе (1698 г., 21 июня). Там само. С. 794).

⁸⁴ Архімандрит Афонського Павлівського монастиря Ісайя, приїхавши в Москву у 1691 р., при поверненні додому в лютому 1692 р. отримав 10 руб., а його двоє служок – по 2 руб. (История Русского Свято-Пантелеймонова

Відомо про перебування в Гетьманщині ще двох єпископів. Так, у тестаменті митрополита Гедеона Четвертинського 1690 р. згадувався на першому місці серед «особ мнѣ наслугующих» єпископ Хризанф, якому він заповів 300 золотих «и мантию архієрейскую адамашкову повседневною»⁸⁵. Тобто цей титулований ієрарх явно грецького походження в митрополитській резиденції виконував якісь важливі адміністративні функції, допомагав у справах Київської митрополії. Думаємо, що цей єпископ, який іздив у кінці 1687 р. у Москву⁸⁶, за звичною практикою тих часів зустрічався з гетьманом і той йому надав дозвіл на проживання в Києві.

Орієнтовно з 1698 р.⁸⁷ у Свято-Преображенському Мгарському монастирі оселився сербський єпископ Рувим, який, як писав В. Кочубей у своєму доносі, мав довірливі розмови з гетьманом І. Мазепою. Схоже, через нього гетьман вів таємні перемовини зі шведським королем Карлом XII, про що залишив свідчення Петер Шенстром, мовляв, за його відомостями переговорником від України був архієпископ «чи то Сербії, чи Болгарії, який був з невідомих мені причин вигнаний зі своєї країни»⁸⁸. «Цей останній вів усю цю справу й постійно перебував під час переговорів у шведській армії, – згадував наблизений штабіст володаря Швеції. – У Мазепи той не викликав підозр, оскільки був православної (Греке) віри й до того ж вигнанець, окрім того, він одягався як жебрак і в кожному місті просив милостиню»⁸⁹. Проте ці вищезгадані ієрархи у разі смерті митрополита навряд чи могли б претендувати на керівництво Київською митрополією.

У жовтні 1691 р. гетьман звернувся до патріарха Адріана посприяти у затвердженні Феодосія Углицького помічником чернігівського архієпископа Лазаря Барановича в управлінні Чернігівською єпархією⁹⁰. Це прохання було задоволене у листопаді 1691 р.⁹¹ Через декілька місяців І. Мазепа знову писав до патріарха. На його думку, через хворобу Лазаря Барановича треба «в ту єпархию освятити архієпископа и подати пастыря, сего добродетельнаго, вашему архипастырству сведомаго, а нами избраннаго (підкреслення наше – С.П.), мужа, пречестнейшаго архимандрита Елецкаго Черниговского Феодосия Углицкаго»⁹², «в божественных книгах искусна»⁹³.

Подібними зверненнями гетьман турбував і царів. У Москві 11 вересня 1692 р.⁹⁴ Феодосія Углицького було висвячено в єпископи, а через два дні, 13 вересня, – в архієпископи Чернігова та Новгородка (Новгорода-Сіверського – С.П.). 9 грудня Феодосій відвідав Батурин і подякував своєму покровителю⁹⁵.

У такий же спосіб у Київській митрополії, Батурині вирішили висвятити ще одного єпископа. Варлаам Ясинський, пославшись на свою немічність, поганий фізичний стан, у лютому 1695 р. просив дозволу у патріарха «дабы ми здѣ возможно было поставити помоществующих єпископов Переяславских»⁹⁶, зокрема Йоасафа Кроковського, ректора Києво-Могилянського колегіуму та ігумена Пустинно-Микільського монастиря⁹⁷. Із цим проханням у Москву були відправлені ігумен Переяславської обителі Гедеон Савицький та казначей митрополії ієродиякон Мелетій⁹⁸. У Батурині вони забрали із собою і листа

монастиря на Афоне с древнейших времен до 1735 г. С. 289). Синодик Пантелеймонового монастиря, як зазначають його дослідники, «красномовно свідчить про падіння інтересу російської влади та представників вищої знаті до Святої Гори» (Там само. С. 299).

⁸⁵ 1690, березня 21. Київ. Тестамент останньої волі блаженної пам'яті преосвященного митрополита київського, галицького і всієї Малої Росії Гедеона Святополка. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 828.

⁸⁶ Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань: Изд-е книжного магазина М. Голубева, 1914. Т. I. С. 358.

⁸⁷ У заповіті, зробленому 1718 р., архієрей зазначав, що «уже двадцать лѣтъ», як «прибул» в Гетьманщину (Тестамент єпископа Рувима. *Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов: Губернская тип-я, 1873. Кн. 4. С. 168).

⁸⁸ Шенстром П. Реляція про бій під Полтавою з деякими роздумами щодо двох попередніх кампаній. *Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах*. Київ: Мистецтво, 2019. С. 268.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (октябрь 1691). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 322.

⁹¹ Грамота Патриарха Адриана Архимандриту Елецкому Феодосию Углицкому о вспоможении Архиепископу Черниговскому Лазарю Барановичу в делах епархиального управления. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*. Часть неофициальная. 1900. № 3. С. 112–114; Грамота патриарха Адриана (ноябрь 1691 г.). Там само. С. 332–333.

⁹² Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану (1692 г.). Там само. С. 349.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Стефановский Т. Святитель Феодосий Углицкий, архиепископ Черниговский. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*. 1896. № 6. С. 188.

⁹⁵ Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Т. I. С. 55.

⁹⁶ Письмо Варлаама Ясинского, митрополита Киевского, патриарху Адриану, содержащее ответ на вопрос патриарха о странствующих в Малороссии греческих архиереях (1695, 7 февраля). *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 414.

⁹⁷ Там само.

⁹⁸ Там само.

І. Мазепи до патріарха із детальним роз'ясненням, чому слід висвятити переяславського єпископа, мовляв, він потрібен у Києві «при ... митрополитанском престолѣ», «которой бы всегда его преосвященству в пастырских дѣлѣх подсудствовал»⁹⁹.

Царі, патріарх дали на це згоду¹⁰⁰. Адріан повідомив Варлаама Ясинського, щоб новообраний архієрей «на оновленому престолі» «був співслужителю престолоу Київської митрополії на визначених умовах та на місці, щоб зручніше йому було прислужувати митрополії»¹⁰¹. Однак з певних причин Йоасаф Кроковський не став єпископом. Патріарх, давши дозвіл на його посвячення, водночас висунув певні умови – «постановити єпископа єдиному архієрею і в свою єпархію неможливо, развѣ четырьми или три архієрея по святѣм правилѣ»¹⁰². Схоже, це спочатку створило проблему для реалізації цього задуму, а потім погіршився стан здоров'я у архимандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича (помер 6 лютого 1697 р.), а тому І. Мазепа та Варлаам Ясинський змінили попередній план – вирішили поставити ігумена та ректора очільником цього авторитетного осередку. Зрештою гетьман та митрополит бажали мати не формальну, а справжню відроджену Переяславську єпархію. Але для цього потрібен був час для розбудови кафедрального монастиря, церковних споруд. За реалізацію цього плану енергійно взявся володар булави та його однодумець переяславський полковник Іван Миревич.

Скориставшись відсутністю Петра I у Москві під час його подорожі до країн Західної Європи у 1697–1698 рр., гетьман та митрополит знову порушили питання про Переяславську єпархію. Думаємо, що І. Мазепа передусім розраховував на схвалення клопотання без узгоджень з патріархом. У березні 1698 р. московські урядовці від імені царя інформували Варлаама Ясинського про отримання звернення Батурина: «А нынѣ извѣстно нам, великому государю, учинилось, по доношенію подданого ж нашего гетмана, что желаешь ты, богомолец наш, по прежнему имѣти при себѣ того єпископа для помочи, и для того єпископа заложил он, подданной наш, в том городѣ Переяславлѣ церковь каменную во имя Вознесения Господня, и чтоб поставитъ того єпископа по благословенію святѣйшаго патріарха тебѣ, богомольцу нашему, в Киевѣ, также и впрѣд поставлять по тебѣ иным будучим митрополитом иных єпископов в Киевѣ ж, не посылая их к Москвѣ; и о том просил он, подданной наш, нашего царского величества указа»¹⁰³. Важлива у цьому документі увага про бажання-орієнтир гетьмана та митрополита про те, що заснування Переяславської єпархії дасть можливість у Київській митрополії висвячувати «иных єпископов в Киевѣ ж, не посылая их к Москвѣ». На жаль, Малоросійський приказ, усе ж явно проконсультувавшись з патріархом Адріаном, знову хитро відповів гетьманцям: «И мы, великий государь, наше царское величество, указали по прежнему нашему указу, тебѣ, богомольцу нашему, посовѣтывав с подданным нашим, Войска Запорожского обѣих сторон Днѣпра с гетманом с Иваном Степановичем Мазепою к нам, великому государю, писать, чѣм тому переяславскому єпископу єпископскія должности, чин и всякое требование имѣтъ, кто на ту єпископію избран в єпископы, и до нашего указа того новообранного єпископа в єпископы не поставлять»¹⁰⁴. Одне слово, у Гетьманщині повинні були ще шукати якісь аргументи на користь відкриття нової єпархії, які функції мав виконувати новопоставлений єпископ. Зрештою, у Батурині та Києві зрозуміли, що це питання слід відкласти до приїзду царя в Москву, до зручнішого часу.

У 1695 р. Київська митрополія отримала шанс мати ще одного єпископа. У вересні 1694 р. помер луцький єпископ Афанасій Шумлянський¹⁰⁵, брат львівського єпископа Йосипа Шумлянського. Обидва церковні діячі не підтримували зв'язку з Києвом, митрополитом і діяли як таємні уніати. Православні шляхтичі Волині на своєму сеймі виступили з вимогою відновити в Луцькій єпархії православного єпископа та обрали номінантом на цей високий церковний чин луцького земського писаря Дмитра Жабокрицького¹⁰⁶. Хоча його визнали очільником єпархії польський король¹⁰⁷, московські государі та гетьман

⁹⁹ Письмо гетмана Мазепы патриарху Адриану с просьбою поставить во єпископы Иоасафа Кроковского для помощи Варлааму Ясинскому, митрополиту Киевскому, наименовав нового єпископа Переяславским (1695, 9 марта). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 424.

¹⁰⁰ Письмо патриарха Адриана гетману Мазепе с изъяснением согласия на постановление Иоасафа Кроковского во єпископы Переяславские (1695 г.). Там само. С. 427–428; Лист патриарха Адриана І. Мазепі (1695, травня 25). Величко С. Літопис. Т. 2. С. 486.

¹⁰¹ Там само. С. 488.

¹⁰² Письмо патриарха Адриана гетману Мазепе с изъяснением согласия на постановление Иоасафа Кроковского во єпископы Переяславские (1695 г.). АЮЗР. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 426.

¹⁰³ 1698, березня 11. Москва. Царська грамота преосвященному Варлааму Ясинському, митрополиту київському, про обрання гідної людини єпископом на Переяславську єпархію. *Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах* / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 860.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 488.

¹⁰⁶ Иванов В. *Єпископы древней Луцкой епархии*. Почаев: Тип-я Почаево-Успенской лавры, 1891. С. 116.

¹⁰⁷ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 489–490.

І. Мазепа, новообраний ієрарх отримав проблему з посвяченням. Допомогти в цьому питанні гетьман звертався до царів: «Преждереченной луцкой и острожской епископии номинат был женат совокуплением брака з женою вдовою, чесога ради, по правилом святых отец, некое ему, до получения того архиепископскаго чина, происходит препятие; для того он ваш царского пресветлого величества богомolec прееосвященный митрополит киевский, желал того чтоб и я гетман как к превисокому вашему царского пресветлого величества монаршескому престолу, так и к святейшему, и всеблаженнейшему патриарху посылал мои о том деле письма; и хотя не хотел бы я гетман вступатися в то духовное а к тому зарубежное дело; которое совершенно належит, строению и исправлению, его прееосвященного митрополита богомольца вашего монаршеского; однако когда он прееосвященный митрополит киевский, по своей отеческой и пастырской милости, любительно со мною о том описываетца, требуя моего сыновнего помощствования; а прежде сего, не точию под выскодержавною вашего царского пресветлого величества рукою, но и древнейших времен при области польской, гетманы бывшие Войска Запорожского, о таких делех ведали, и до постановления и утверждения оных, духовным властем спомоществовали; того для пишу сей лист мой к вам великим государем, то донося (как и прошлого году доносил есмь), что та особа в мирском чину бывший Димитрий, а ныне в законном чину Дионисий Жабокрицкий, ис предков своих пород[...]и есть православный, человек высокоученый, знатный, постоянен, и меж всеми тамошними жителями веры святой грекороссийский великий ревнитель, и поборник, которой ис того воеводства бывая послом и на сеймах, и на розных случаях, много церкви православной против униятов; спомоществовал; а естли совершенно чин тот архиерейский на престол епископии луцкой и острожской получит; чают того, что своим разумом, не точию те овцы которые знатно благочестия грекороссийскаго держатся, упасет добре, но и отпадших от благочестия в западную унию, в прежнее бытие привлеци может; и понеже высочайшим архиерем, дана есть от Господа Бога власть сия разрешати и благословляти, всякия приключаящ [...] нию церковнаго чина, а того епископии луцкой и острожской требует нужда; чтоб тот избранный и управленный номинат Дионисий Жабокрицкий был конечно епископом; а естли ему за виною вдовы жены будучей того чина не получить, то другой такой человек там сего времени не изыщется, и рассуждати надобно, дабы тот ревнитель и поборник бес получения в том деле отсюда благословения, не впал во отчаяние, и по налогу папешников не уклонился во отступничество»¹⁰⁸.

У Свято-Михайлівському монастирі в Києві 20 вересня 1695 р. відбувся церковний собор, який знайшов аргументи для подолання цієї канонічної проблеми-перепони¹⁰⁹. Головний з них – давня апостольська і вселенська Церква з нужди робила відступи від церковних правил, якщо ті б не шкодили чистоті віри¹¹⁰. Однак патріарх Адріан, обговоривши 6 листопада 1695 р. це питання з митрополитами Тихоном Сарським, Іларіоном Суздальським та архієпископом Микитою Коломенським, дав Петру I негативну відповідь на звернення І. Мазепи та київських ієрархів: «... избраннаго Дионисия Жабокрицкаго в епископа святити не повелѣхом. И о том наша мѣрность повелѣхом к киевскому Варлааму митрополиту послати нашу грамату, да изберется в тую епископию ин, по апостольскому завѣщанию, непорочен муж и добродѣтелен»¹¹¹.

Важко не погодитися з думками з цього приводу історика В. Живова: «Відмовляючи киянам в їхньому проханні, Адріан ставив на місце українське духовенство, указуючи йому на те, що московська церковна влада дотримується канонічних приписів у строгості та чистоті, а українці, прикриваючись своєю вченістю, стараються їх обійти. Таким чином досягалася й інша мета: дискредитувати нелюб'язну московському патріарху київську ученість, приписавши їй свого роду католицьку вертлявість. Патріарху, очевидно, важливо було продемонструвати і те, що, хоч українські єпископи поставляються київським митрополитом (як це було і до перепідпорядкування Київській митрополії Москві), однак контроль належить патріарху, і пошукові досліди київської вченості йому не указ»¹¹².

Не отримавши через патріарха освячення в Києві, Діонісій Жабокрицький запросив до Луцька Іосифа Стойку, що був «архієпископ Мараморійський, екзарх ставроп'їгій патріаршеской Константинограда, Новаго Рима админѣстратор, метрополіі Белградской, Сед-

¹⁰⁸ Лист І. Мазепи до Івана та Петра Олексійовичів (1695, жовтня 9, Батурин). ЛІМ-2. С. 466–467.

¹⁰⁹ Живов В. Из церковной истории времен Петра Великого: исследования и материалы. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. С. 232.

¹¹⁰ Участие митрополита Варлаама Ясинского в последних судьбах Луцкой заграничной православной епархии. КЕВ. 1905. № 22. Отд. 2. С. 564.

¹¹¹ Извещение благочестивейшим великим государем царем Иоанну Алексеевичу, Петру Алексеевичу от патриарха Адриана (1695, 6 ноября, Москва). Рункевич С.Г. *Архиереи петровской эпохи в их переписке с Петром Великим*. Санкт-Петербург: Тип-я Монтвида. 1906. Вып. 1. С. 101.

¹¹² Живов В. Из церковной истории... С. 236.

миграда и всего православия в странѣ угорской властител»¹¹³. Останній приїхав на Волинь і «посвятил его на твою Луцкую и Острожскую епископию» та надав йому в Білостоцькому монастирі 5 вересня 1696 р. відповідний патент¹¹⁴, що усував перешкоди у зайнятті Діонісієм єпископської кафедри¹¹⁵. І. Мазепа, отримавши звістку про це з Волині, 13 грудня 1696 р. направив листа Адріану, мовляв, освячення відбулося з дозволу вселенського патріарха, а тому просив у свою чергу московського патріарха здійснити хіротонію над Діонісієм Жабокрицьким¹¹⁶.

Головний московський духовний ієрарх був обурений, що невідомий йому архієпископ «по какому велѣнію в чуждей епархїи тако дерзатъ творити»¹¹⁷, а тому наказав київському митрополиту «а ему бы Діонісію священнодѣйствовати весьма возбранити»¹¹⁸. Ця заборона ще раз показувала київській духовно-церковній спільноті, з ким вона має справу: думаємо, що, незважаючи на неї, луцький очільник великої єпархії визнавався в Києві та Батурині і з ним підтримувався зв'язок, без афішування про це в Москву. Відомо, що І. Мазепа виділив Діонісію Жабокрицькому на потреби 3000 золотих («підмога православію на руки луцького єпископа»¹¹⁹). Останній активізував свою діяльність щодо розбудови єпархії, зокрема повернув під своє управління від уніатів Овруцьку архімандрию, Гойський та Підгорецький монастирі, поліпшило свою роботу Луцьке братство¹²⁰. Польський резидент у Польщі Любим Судейкин, король Август II (грамота Петру I від 17 червня 1700 р.) просили Москву позитивно вирішити питання з єпископством Жабокрицького¹²¹. У липні 1700 р. представники Луцької єпархії знову просили у своєму зверненні до гетьмана позитивно вирішити в Москві проблему з освяченням-визнанням її очільника, оскільки єпископ «лвовский Йосиф Шумлянский принял унею»¹²². Практично синхронно згаданому у Стамбулі 18 липня 1700 р. відбулася зустріч константинопольського патріарха Каллініка з представниками московської делегації, що брала участь у переговорах про мир¹²³. Останні порушили перед ним питання про Діонісія Жабокрицького. Як з'ясувалося, патріарх Каллінік не отримував від московського патріарха Адріана з цього приводу ніяких звернень, а також не підтримав клір Луцької єпархії у цьому питанні (звернувшись через посередництво волоського господаря)¹²⁴. Він нічого не знав про церковного діяча, який висвятив Жабокрицького, мовляв, «никакого экзарха его в тех странах нет»¹²⁵.

Як і передбачав І. Мазепа, через згадані обставини Діонісій Жабокрицький, не знайшовши протягом 7 років офіційної підтримки в Московському патріархаті, зрештою у січні 1702 р.¹²⁶ перейшов в унію¹²⁷ (у 1709 р. росіяни його арештували та заслали в Соловцький монастир, де він і помер у 1714 р.¹²⁸).

Варлаам Ясинський спочатку призначив 15 березня 1691 р. своїм намісником у закордонних парафіях білоруського случького архімандрита Серапіона Полховського¹²⁹, якого 12 січня 1690 р. віруючі Білорусії та Литви обрали одним із кандидатів в єпископи, але Ян

¹¹³ Величко С. Літопис / Упор.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлева; підгот. до друку: А. Багро, С. Багро, А. Бовгира, Т. Добрянська, О. Іванова, В. Кононенко, М. Филипович. НАН України. Інститут історії України; Санкт-Петербурзький державний університет. Центр вивчення історії України. Київ: ТОВ «Вид-во «КЛІО»», 2020. С. 781.

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Фактично Діонісій Жабокрицький до 1702 р. вважався єпископом-номінантом і в такому статусі очолював Луцьку єпархію.

¹¹⁶ Живов В. Из церковной истории... С. 243.

¹¹⁷ Цит. за: Там само.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. *Мазепа. Збірник*. Варшава, 1938. Т. 1. С. 131.

¹²⁰ Станіславський В. Від виступу Петра Іваненка до Великої Північної війни: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1691–1700 рр. *ЛІМ-2*. С. 223.

¹²¹ Участие митрополита Варлаама Ясинского в последних судьбах Луцкой заграничной православной епархии. *КЕВ*. 1905. № 23. С. 582, 584.

¹²² 1700, серпень–вересень. Два листи гетьмана І. Мазепи, адресовані Петру I, з додатком листа волинського православного духовенства до І. Мазепи, у якому його представники скаржаться на гоніння на православному віру і запровадження унії. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах* (далі – ДГІМД) / Упор. С. Павленко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 202.

¹²³ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. Ленинград: ОГИЗ Госполитиздат, 1948. Т. 5 (Посольство Е.И. Украинцева в Константинополь. 1699–1700). С. 265.

¹²⁴ Там само.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Біла С. Унійні процеси у Львівській, Перемишльській та Луцькій єпархіях у дослідженнях представників Київської церковно-історичної школи. *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. ДДПУ ім. І. Франка*. Серія: Історія. 2009. № 24. С. 213.

¹²⁷ Там само. С. 244; Курганович С.В. Дионисий Жабокрицкий, епископ луцкий и острожский. Историко-биографический очерк. Киев: Тип. АО «Петр Барский в Киеве», 1914. С. 208–211, 220–224.

¹²⁸ Отець Кость Панас. Історія Української Церкви. Львів: НВП, 1992. С. 94; Участие митрополита Варлаама Ясинского в последних судьбах Луцкой заграничной православной епархии. *КЕВ*. 1905. № 24. С. 607–608.

¹²⁹ Церковные соборы в Киеве при митрополите Варлааме и восстановления их как мера для предупреждения беспорядков и для устранения недостатков в жизни и управлении киевской митрополии-епархии. *КЕВ*. 1905. № 29. С. 733.

Собеський не згодився затвердити його номінантом¹³⁰. Лише після смерті польського зверхника новий король Август II за клопатами могилевських міщан та їхнього віта 30 жовтня 1697 р. дав грамоту-привілей, що давала згоду на єпископство архієрея¹³¹. Номінант 30 серпня 1698 р. прибув у Київ для посвячення в єпископи¹³². Київський воєвода Петро Хованський намагався перешкодити цьому, заявивши Варлааму Ясинському, що на це потрібно отримати згоду царя та патріарха¹³³. Однак митрополит пояснив очільнику військової адміністрації, що має право на освячення зарубіжних єпископів, архимандритів згідно з наданою царською грамотою¹³⁴.

Митрополит висвятив у єпископа Серапіона Полховського в Києво-Печерській лаврі 14 вересня 1698 р.¹³⁵ Незважаючи на перепони уніатів, місцевих можновладців-сенаторів¹³⁶, Білоруська (Могилівська) єпархія, отримавши цього очільника (помер у 1704 р.¹³⁷), стала важливим структурним доповненням Київської митрополії. Слід зазначити, що на території Речі Посполитої ще налічувалося 36 обителей, які підпорядковувалися безпосередньо київському митрополиту¹³⁸. На поч. 1700-х рр. Слуцька архимандрія, митрополічі ставропігії (Кутейнська, Буйницька, Мстиславська, Соломерецька чоловічі обителі, Кутейнський, Борколабовський, Мазоловський жіночі монастирі¹³⁹) були під зверхністю Києва як центру управління¹⁴⁰. Крім того, окремим духовним закладам, зокрема Слуцькому Троїцькому, Пінському Богоявленському монастирям, підпорядковувалися по три протопопії з-понад 100 парафіяльними церквами¹⁴¹, що теж вважалися під владою митрополита Варлаама Ясинського.

Після смерті 7 лютого 1696 р.¹⁴² Феодосія Углицького визначилися три претенденти на посаду керівника Чернігівської єпархії: ігумен Троїцько-Іллінського монастиря Лаврентій Крцонович, архимандрит новгород-сіверський Михайло Лежайський та настоятель Єлецького монастиря Іоан Максимович. У листопаді 1696 р. ігумен Крцонович «покірно»¹⁴³ просив І. Мазепу посприяти йому в здобутті вищої духовної посади: «Не зволь відкинути, ваша вельможність, од своєї патронської та добродійної ласки й мене, найнижчого підніжка свого, який безперечно дбає про панську вашої вельможності ласку»¹⁴⁴. Та уповноважені представники гетьмана 24 листопада 1696 р. обрали зверхником єпархії архимандрита Іоана Максимовича (Васильківського)¹⁴⁵. Симпатії гетьмана до останнього не випадкові. По-перше, три представники родини майбутнього святого мали впливові становища на Гетьманщині. В універсалі від 1688 р. батька Іоана Максимовича, Максима Васильківського, Іван Мазепа називав «выгодным нам чоловіком і в ділі войсковом около выбранья индукты працюющим»¹⁴⁶. Його син Іван Максимович служив в Гетьманщині охотницьким полковником. Брат останнього Дмитро в Батурині фактично виконував роль скарбника.

По-друге, Іоан Максимович на той час вже заявив про себе як здібний церковний діяч. Він народився в Ніжині¹⁴⁷. Талановитого випускника Києво-Могилянської колегії керівництво навчального закладу запросило викладати латинську мову спудеям¹⁴⁸. Згодом він

¹³⁰ Восстановление Белорусской (Могилевской) православной епархии при участии митроп. Варлаама Ясинского. *КЕВ*. 1905. № 25. Отд. 2. С. 632–633.

¹³¹ Там само. С. 633–635.

¹³² Там само. С. 636.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ Номофилов М.Ю. Влияние киевского митрополита Варлаама Ясинского на духовную жизнь Литовско-Белорусской епархии кон. XVII – нач. XVIII вв. *Церковная наука в начале третьего тысячелетия: актуальные проблемы и перспективы развития* (I Международная научная конф., 2 ноября 2016 г.). Минск: Минская духовная академия, 2007. С. 256.

¹³⁶ Титов Ф. Русская православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. Киев: Тип-я

И. Чоколова, 1905. Т. 1. С. 323.

¹³⁷ Малеванский Ф. Киевский митрополит Варлаам Ясинский (1690–1707). *КЕВ*. Часть неофициальная. 1897. № 18. С. 823.

¹³⁸ Титов Ф. О заграничных монастырях Киевской епархии XVII–XVIII вв. *ТКДА*. 1905. № 3. С. 465.

¹³⁹ Грамота Иоасофа Кроковского, митрополита Киевского и Галицкого (1712 г., марта 2). *Титов Ф. (ред.). Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв.* Киев: Тип-я И.И. Чоколова, 1905. Т. 1. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. С. 50–51.

¹⁴⁰ Кочегаров К.А. Киевская митрополия, князь Иероним Радзивилл и назначение случким архимандритом Давида Нащинского в 1755 г. *Исторический вестник*. Москва, 2020. Т. 33. С. 112.

¹⁴¹ Титов Ф. О заграничных монастырях Киевской епархии XVII–XVIII вв. *ТКДА*. 1905. № 6. С. 298–299.

¹⁴² Ход дела о постановлении в архиепископы Черниговские Иоанна Максимовича после смерти Феодосия Углицкого. *АЮЗР*. 1872. Ч. 1. Т. V. С. 436.

¹⁴³ Величко С. Літопис. Т. 2. С. 536.

¹⁴⁴ Там само.

¹⁴⁵ Там само. С. 137.

¹⁴⁶ Модзалевський В. Короткий нарис життя св. Іоанна Максимовича / Підг. до друку і передмова О. Коваленка. *Сіверянський літопис*. 1998. № 5. С. 136.

¹⁴⁷ Юрьевский А. К жизнеописанию святителя Иоанна Максимовича. Б. м. і б. р. С. 1.

¹⁴⁸ К.П.А.Е. Святитель Божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский и всея Сибири (1651–1715 гг.). *Сборник Черниговского епархиального древлехранилища*. Чернигов, 1916. Вып. II. С. 30.

приймав чернечий постриг в Києво-Печерському монастирі й кілька років обіймав у ньому посаду економа, одночасно будучи проповідником колегії.

У 1678 р. києво-печерські ченці обрали його послом у Москву до царя Федора Олексійовича з проханням, аби останній у разі татарської агресії, якої очікували, відрядив до Києва своє військо й надав прихисток монахам¹⁴⁹. З 1681 по 1695 рр. Іоан Максимович був намісником Брянського Свенського монастиря, який цар передав у підпорядкування Києво-Печерського монастиря «для тихаго и безмольнаго пристанища в нужное воинских браней время»¹⁵⁰. У 1695 р. Феодосій Углицький за узгодженням з Батурином запросив його очолити Єлецьку обитель у Чернігові.

По-третє, архієрей імпонував гетьману виразною проукраїнською позицією. Мешканці Брянська, місцеві поміщики скаржилися на нього за те, що він вигнав з обителі «священников московских и дияконов и крылошан»¹⁵¹, а на їхнє місце набрав українців. У монастирі намісник вводив київські норми співіснування ченців, відправи релігійних обрядів. Крім того, Іоан Максимович писав вірші, проповіді, що теж багато чого важило для І. Мазепи. Тому гетьман і звернувся 1 січня 1697 р. «от всего тамосущаго жительствова»¹⁵² у Москву з проханням затвердити вибір гетьманців. Патріарх Адриан разом з ієрархами Тихоном Сарським, Аврамієм Білгородським, Олександром Устюжським 8–10 січня висвятив Іоана Максимовича в архієпископи¹⁵³.

У січні–лютому 1700 р. під час поїздки гетьманської делегації в Москву вирішилися нарешті й дозвільні питання щодо Переяславської єпархії. Будучи восени того року в Києві, І. Мазепа підписав у Печерському містечку 30 вересня універсал про відновлення Переяславського єпископства¹⁵⁴. Згідно з ним обраний Варлаамом Ясинським кандидат ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря Захарія Корнилович мав бути з митрополитом «з содействующими ему архієреями в церкві первопрестольной митрополитанской Киевской Свято-Софійской неотложно рукоположен бил, и поставлен на єпископство Переяславское з таким докладом: абы яко коадьютор или помощник всегда в послушаніе до престола митрополитанского Киевского неотлучно и неотділно належал, яко он сам, так и по нем наступуючи архієреи переясловские во вічніи времена»¹⁵⁵.

Перед цим гетьман доклав чимало зусиль для відбудови цього духовного осередку. У 1695 р. у Переяславі закладено фундамент Вознесенського собору¹⁵⁶. У 1700 р. зведення його завершено. За документами Бендерської комісії, гетьман надав на це будівництво та облаштування єпископської кафедри «більше ніж 300000 золотих»¹⁵⁷. Очевидно, на ці кошти також поставлено у 1703 р. у новому соборі розкішний іконостас¹⁵⁸. Ктитору у ті роки зробив й інші важливі подарунки єпископії. «Сие Евангелие, – залишився в ньому дарчий запис, – справлялось коштом и накладом Его Царскаго Пресвѣтлаго Величества войска Запорожскаго Гетмана и славнаго чину святаго Апостола Андрея Кавалера Иоанна Мазепы. Року 1701 июня в 1 день. Дѣлал иноземец Георгий Фрибуг вѣсу серебра двенадцать фунтов, пробы четьринадцатой»¹⁵⁹. Зробила дар єпископії й мати гетьмана Марія-Магдалина – подарувала вишиту золотом та сріблом епитрахиль з написом: «Року 1700 мѣсяца семтемерія 16 дня. Всечестная ... игуменія Марія Магдалина справила»¹⁶⁰. Універсалом І. Мазепи від 4 лютого 1701 р. Переяславському монастиреві, де була облаштована резиденція єпископа, надано село Мацьківку, Терехтемирівський перевіз та угіддя¹⁶¹. У цьому документі гетьман повідомляє про висвячення єпископом переяславським Захарія Корниловича, який «вознесен быти до храму церкви престольной свято Вознесенской коштом нашим в городі Переяславлі воздвиженной и сооруженной»¹⁶². Перед цим очільник Переяславської єпархії був ігуменом Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого

¹⁴⁹ К.П.А.Е. Святитель Божий Иоанн Максимович, митрополит Тобольский... С. 30.

¹⁵⁰ Модзалевський В. Короткий нарис... С. 137.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Ход дела о постановлении в архієпископы Черниговские Иоанна Максимовича после смерти Феодосия Углицкого. С. 436–437.

¹⁵³ Там само. С. 437.

¹⁵⁴ 1700, вересня 30. Київ-Печерське містечко. Універсал І. Мазепи про відновлення Переяславського єпископства, для якого гетьманським коштом збудовано Вознесенську церкву і закріплено маєтності, що належали Трахтемирівському монастиреві. *Універсали І. Мазепи 1687–1709 / Упор. І. Бутича. Київ–Львів: НТШ, 2002. Кн. 1. С. 361 (далі – УІМ-1).*

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Вознесенская церковь в городе Переяславе. *Полтавские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. 1868. № 15. 1 августа. С. 347.*

¹⁵⁷ Возняк М. Бендерська комісія... С. 130–131.

¹⁵⁸ Вознесенская церковь в городе Переяславе. С. 350.

¹⁵⁹ Там само. С. 361.

¹⁶⁰ Там само. С. 358.

¹⁶¹ Універсал І. Мазепи Переяславському монастиреві на володіння с. Маньківка з належними до нього угіддями (4 лютого 1701 р.). *УІМ-1. С. 367.*

¹⁶² Там само.

монастиря¹⁶³. «Ближний мой в Духу Святом сын и постриженец», як характеризував його митрополит Варлаам Ясинський, висвячений у єпископи 1 жовтня 1700 р. у Софійському монастирі¹⁶⁴. За іншим універсалом монастир отримав село Сошники¹⁶⁵. Наступним універсалом від 27 серпня 1701 р. Переяславській кафедрі були підпорядковані Терехтемирівський та Канівський монастирі з усіма належними їм угіддями, селами, лісами, озерами¹⁶⁶.

При цьому важливо зазначити, що Захарія Корнилович, висвячений у переяславські єпископи, зберігав за собою й посаду ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря¹⁶⁷ і мав осідок у Києві¹⁶⁸, називаючись адміністратором Київської митрополії¹⁶⁹. Очевидно, він навідувався у Переяславську єпархію лише у певні місяці.

***

Підсумком 15-річного правління гетьмана стало значна розбудова¹⁷⁰ Київської митрополії шляхом зміцнення Чернігівської, Київської¹⁷¹ єпархій, утворення, відновлення Переяславської, Луцької, Білоруської єпархій. Станом на кінець 1700 р. у складі цих релігійних структур духовної ієрархії, Софійської митрополічної кафедри було 2 митрополити (Варлаам Ясинський, Никодим), 6 єпископів (Іоан Максимович, Захарія Корнилович, Діонісій Жабокрицький, Серапіон Полховський, Рувим, Дамаскин¹⁷²).

І. Мазепа подбав про розбудову митрополічної резиденції. У січні 1691 р. володар булав надіслав наказ київському полковнику Костянтину Мокієвському: «Ведомо да будет тебе, что преосвященный его милость господин отец митрополит киевский галицкий и Малыя Росси, господин и пастырь наш просил нас, чтоб мы ему дали на двор митрополитанский доход померный торговый, что в нижнем городе, и мы приклоняясь к прошению его и довольно чиня монаршескому указу, в данной грамоте соизволяем тем доходам владети, и милость твоя прикажи тем людям, что тот доход имали от того отстати и впредь не имати, а имали б назначенные от его милости отца митрополита»¹⁷³. Відома й низка інша універсалів, спрямованих на поліпшення забезпечення діяльності митрополита, «подпарта скудостей катедралних»¹⁷⁴. Так, у травні 1691 р. гетьман дозволив митрополиту збирати мито на Білгородській та Борщагівській греблях¹⁷⁵. Того ж року йому в розпоряд-

¹⁶³ Письмо митрополита киевского Варлаама Ясинского Петру I о Переяславском епископстве (1701, 29 января). *Киевская старина*. 1904. № 5. С. 54.

¹⁶⁴ Ластовський В. Між суспільством і державою. Православна Церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Київ: Фенікс, 2008. С. 116.

¹⁶⁵ Універсал І. Мазепи Переяславському Свято-Вознесенському монастиреві на с. Сошники (1700, ?). *УІМ-1*. С. 380–381; ЦДІАК України. Ф. 1235. Оп. 1. Спр. 1255. Арк. 102–104.

¹⁶⁶ Універсал І. Мазепи про підтвердження привілеїв Переяславській кафедрі і підпорядкування їй Терехтемирівського і Канівського монастирів. *УІМ-1*. С. 374–376; ЦДІАК України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 33.

¹⁶⁷ Мищик Ю. А. Вступне слово. *Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Київ: НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2011. С. 12.

¹⁶⁸ Богоявленський М. Варлаам Ясинський. *Литовские епархиальные ведомости* (далі – *ЛЕВ*). 1882. № 3. Неофіційний відділ. 17 января. С. 22.

¹⁶⁹ 1707, вересня 23. Київ-Печерський. Універсал І. Мазепи про затвердження здійсненого комісарами розмежування ґрунтів, угідь тощо між містами Чигирин-Дуброва, Вереміївка, Жовнин, Бужин і селами Гусин і Лялинці. *УІМ-1*. С. 514.

¹⁷⁰ Питання побудови, реставрації майже 350 церковних споруд, більшість яких освячено до 1703 р., розглядаємо в іншій студії, яку готуємо до друку. Такі масштаби відродження духовних святинь, зведення нових здійснювалися Батурином у співпраці з митрополитом. Думаємо, що в Москві не здогадувалися й не знали про цей церковний план. А гетьман та митрополит були зацікавлені не афішувати ті фінанси, які фігурували для забезпечення реалізації втілення в життя задуманого.

¹⁷¹ Вона мала за певними даними 17 протопопій (Воронов А., Антонов В. Памятная книжка Киевской епархии. Киев: Тип-я Г. Корчак-Новицкого, 1882. С. 24), але найпевніше мінімум 20 протопопій (Верхньо-Київську, Києво-Подольську, Остерську, Козелецьку, Ніжинську, Борзенську, Конотопську, Батуринську, Глухівську, Кролевецьку, Ічнянську, Роменську, Гадацьку, Полтавську, Кобеляцьку, Лубенську, Лохвицьку, Прилуцьку, Пирятинську, Миргородську), консисторію (детальніше про це див.: Богоявленський М. Варлаам Ясинський. *Литовские епархиальные ведомости*. 1882. № 3. Неофіційний відділ. 17 января. С. 20, 22; Там само. 1882. № 4. Неофіційний відділ. С. 30).

¹⁷² Найпевніші відомості про грецького єпископа Дамаскина як помічника Варлаама Ясинського маємо лише за 1695 р. Але правдоподібно він і далі продовжував службу при митрополічній кафедрі. Тим паче, що був значно молодший митрополита, оскільки той у 68-річному віці взяв його для «помощи». Отже, Дамаскин мав 45–55 років, добре здоров'я. У Пом'яник Введенської церкви вписано за 1690 р. «боголюбиваго єпископа Дамаскина» (Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври / Упор. та вступна ст. О. Кузьмука. *Лаврський альманах*. Київ, 2007. Спецвип. 7. С. 110). Проте цей напис, як зауважив упорядник, зроблено пізніше. Отже, важко сказати про останній рік буття цього церковного ієрарха.

¹⁷³ Наказ Костянтину Мокієвському про передачу помірному торговому податку у власність київського митрополита (9 січня 1691 р.). *ЛІМ-1*. С. 441–442.

¹⁷⁴ Універсал І. Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському з дозволом збирати купецьке мито на споруджених ним Білгородській і Борщагівській греблях. *УІМ-1*. С. 225.

¹⁷⁵ Там само. С. 224–225.

ження надано село Койлов, «позволяючи з оногo не толко тяглими людми, опроч козакoв, всякую помочь до стану чинити, але и призвоитую повинность от оних отбирати»¹⁷⁶. У червні 1695 р. І. Мазепа додає до митрополичих володінь село Комарівку в Ніжинському полку¹⁷⁷. Згідно з грамотою 1700 р. Свято-Софійському монастирю було надано у володіння містечко Морoвськ, села Рудня, Кoрoп'є, Соколoвкy, хутори Бoндар, Самoйлівкy, Сукачі¹⁷⁸. Старшина під час Бендерської комісії пригадувала, що реєстр фінансування Софійського монастиря І. Мазепою займав кілька важливих позицій – «позолочення бані митрополичого собору в Києві 5000 дук., золота чаша для нього 500 дук., віднова його 50000 зол.»¹⁷⁹. Як впливає з пізнішого універсалу гетьмана, він «горливою своєю ревностію прилѣжним старанем и великим иждивеніем уже обновил, благолѣпне украсил и весьма обогатил пререченную свою пастирскую Катедру»¹⁸⁰, що дозволило відписати від неї Видубицьку обитель, яку «для лучшей крѣпости в прійдучіе времена манѣфестованним своим з подписом руки и приложеніем печати ствердил листом»¹⁸¹.

Варлаам Ясинський, підтриманий з Батурина стабільними фінансовими надходженнями, уживав заходів щодо поліпшення митрополичої резиденції. Так, із цього приводу він навіть звертався до Петра І, аби її розширити за рахунок дворів російських вояк, оскільки «митрополиту в тѣснотѣ той отнюдь есть неспокойно от вопля близких всегдашних барабанов и трубных игрилиц»¹⁸².

У короткі терміни був оновлений Софійський собор, у ньому додалися приділи: Успенський, Апостольський, Благовіщенський, Стрітенський, Антонієво-Феодосіївський та інші¹⁸³. Крім цього, побудовані дзвіниця, трапезна, резиденція митрополита¹⁸⁴.

Із допомогою Стефана Яворського, якого Петро І після смерті патріарха наділив частково обов'язками останнього, було задоволене прохання Варлаама Ясинського про фактичне анулювання ставропігії Межигірського монастиря. Напевне, це теж була ініціатива І. Мазепи. Адже ігумен Межигірської обителі Феодосій Васьковський написав у Москву «извет», мовляв, «мимо их ... и иными разными дорогами из-за Днѣпра из малороссийских городов хлѣбные запасы за рубеж в Польскую землю провозят многие, и оттого ныне в Киевѣ на продажу хлѣба привозят малое число, а продают высокою цѣною»¹⁸⁵. Цей донос засвідчував, що церковний діяч ігнорував владу Гетьманщини і діяв на шкоду гетьманцям, оскільки доходи козаків, старшини великою мірою залежали від вдалого продажу вирощеного хліба. Генеральний суд, І. Мазепа одразу після цього підтримали ченців Братського монастиря у їхній тяжбі з Межигірською обителлю, незважаючи навіть на те, що «отцеве межигорскыи против права и правды увели своим прошением в грамоту монаршую чужые кгрунта, вишпререченное озера в Овлукoвѣ и снокосы, при ных будучие»¹⁸⁶.

«И мы, великій государь, наше царское величество, указали, Межигорского монастыря игумену и всей братии в належацих поведеніях и во всяких духовных дѣлѣх быть в послушаніи и во всяком повиновеніи у тебя, богомольца нашего, преосвященного митрополита, – назначалoся у грамоті государя від 12 лютого 1703 р. з певною аргументацією прийнятого рішення, – и по тебѣ у иных вперед будущих митрополитов киевских. Понеже нынѣ в нашем, великого государя, царствующем градѣ Москвѣ святѣйшого патріарха нѣт, и того Межигорского монастыря игумену и братии, кромѣ тебя, богомольца нашего, и иных вперед будущих киевских митрополитов, никому иным послушанія отдавать не на-

¹⁷⁶ Універсал І. Мазепи київському митрополитові Варлааму Ясинському на село Койлів. УІМ-І. С. 236.

¹⁷⁷ Універсал І. Мазепи Київському Софійському монастиреві на с. Комарівку (16 червня 1695). УІМ-І. С. 284–285.

¹⁷⁸ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маентностях Киевского полка 1729–1730 гг. *Чтения в историческом обществе Нестора Летописца*. 1893. Кн. 7. Отд. III. С. 3, 9, 66.

¹⁷⁹ Возняк М. Бендерська комісія... С. 130–131.

¹⁸⁰ 1706, липня 22. Обоз від Василькова. Універсал І. Мазепи про підтвердження звільнення київським митрополитом Варлаамом Ясинським Київського Видубицького монастиря від управління Київської митрополії. *Універсали П. Полуботка (1722–1723)* / Упор. В. Ринсевич. Київ, 2008. С. 534.

¹⁸¹ Там само.

¹⁸² Челобитная митрополита Киевского Варлаама Ясинского о беспокойстве, причиняемом монастырю близостью дворов, населенных военными людьми. *Киевская старина*. 1894. № 7. С. 122.

¹⁸³ Из прошлого Киевской епархии. Заботы м. Варлаама Ясинского о благоустройстве Киево-Могилянской коллегии, Киево-Софийского кафедрального монастыря и др. киевских святынь / [Редактор неоф. части Ф. Титов, пом. редактора И. Троицкий]. КЕВ. 1905. № 34. Часть неофициальная. С. 862.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Извет игумена Межигорского монастыря Феодосия Васковского. *Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции*. Москва: Гос. изд-во, 1921. Т. 20. С. 238.

¹⁸⁶ 1702, травня 1. Батурин. Універсал І. Мазепи про підтвердження прав Київського Братського монастиря на Овлукські озера і сіножаті. *Універсали П. Полуботка (1722–1723)*. С. 525–527.

лежит; і в нашій царського величства грамотѣ того Межигорського монастиря к игумену Феодосію Васковскому с братією о том писано»¹⁸⁷.

Правдоподібною є версія про намагання гетьмана та митрополита утворити ще й Батуринську єпархію (на це вказує назва грека-митрополита Никодима Українсько-Батуринським¹⁸⁸). Однак міркування О. Гейди про реалізацію цієї ідеї¹⁸⁹ слід взяти до уваги частково – як спробу здійснити подібне.

Оскільки Москва негативно ставилася до діяльності, проживання в Гетьманщині зарубіжних духовних ієрархів, які з певних причин залишили свої батьківщини, то в Батурині та Києві старалися не обнародувати їх перебування в Україні. Прибульці не афішувалися в донесеннях у Москву, але вони, схоже, вели активний спосіб життя. І. Мазепа, наприклад, повідомляючи вїтові Устя про надання його села митрополитові Никодимові, зауважував, що той «отизджаєт в Киев по своїх певных ділех»¹⁹⁰. З листа архієрея до сосницького сотника Івана Дорошенка дізнаємося, що він у справах «сописовалисмося до яснеложного добродія, его млсти пна гетмана»¹⁹¹. У поважному віці вищезазначений церковний ієрарх узявся відновлювати-розбудовувати Макошинський чоловічий монастир – у документах 1704, 1705 рр. він згадується як «строитель обители св. Чудотворца Николая макошинского»¹⁹². Митрополит відстоював права обителі ще в 1711 р., коли й помер¹⁹³. І. Скоропадський називав його не ігуменом, а «митрополитом Призренским»¹⁹⁴. Зазначимо, що духовні довірники І. Мазепа, зокрема колишній архімандрит Донського монастиря Никон (йому гетьман дав на зберігання свою «Думу»), мали поважний статус «строителей». Патріарх Адріан забороняв висувати Никона після Москви на поважні церковні посади в Гетьманщині, але останній як будівничий фактично керував великим комплексом робіт з відбудови Києво-Печерської лаври. Одразу після смерті московського очільника патріархату «строитель» набув статусу архімандрита та очолив спочатку Єлецьку, а згодом – Новгород-Сіверську обителі¹⁹⁵.

Василь Кочубей у пункті 9 доносу, оповідаючи про почуте у травні 1707 р., зазначав: «Потом мая 28, в середине, знаемии мнѣ епископ сербскій, Рувим, бѣв у его милости на Гончаровцѣ, и отголь отійшовши, бѣв у мене в дому и сказал, же его милость, пан гетман, вельми при нем печалился и слезне плакал, что от Великаго Государя наложенем коней вельми естъ обтяженій и не знает, что вперед чинити»¹⁹⁶. Єпископ-серб Нишівської єпархії Рувим¹⁹⁷ називався якийсь час Лубенським-Українським (дані за 1701 р.¹⁹⁸). Відомо, що архієрей у 1705 р. залишив Свято-Преображенський Мгарський монастир і попросив митрополита Никодима, який був будівничим Макошинської обителі, «дозволить ему жить в келии на островѣ берестовицкого озера»¹⁹⁹. Зрештою на подарованих йому землях та купленому за 100 золотих хуторі²⁰⁰ він заснував Рувимську Сосницьку пустинь²⁰¹, яку,

¹⁸⁷ 1703, лютого 12. Москва Грамота царя Петра Олексійовича преосвященному Варлааму Ясинському, митрополиту київському, про підпорядкування йому ігумена і всієї братії Межигірського монастиря. *Військові кампанії доби гетьмана І. Мазепа в документах*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 874.

¹⁸⁸ Орнатский А. История российской иерархии. Москва: Синодальная тип-я, 1807. Ч. 1. С. 251.

¹⁸⁹ Гейда О. Церковна політика... С. 192–193.

¹⁹⁰ 1694, липня 1 (червня 21). Батурин. Універсал-привілей гетьмана І. Мазепа, даний призренському митрополиту Никодиму на володіння с. Устя. *Сіверщина гетьманських часів*. Т. 1 (XVII ст.). С. 238.

¹⁹¹ 1703, червня 21 (11). Свято-Микільський монастир у Макошиному. Лист Никодима, призринського митрополита, до сосницького сотника І. Дорошенка. *Сіверщина гетьманських часів / Упор. Ю. Мицик, І. Тарасенко*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України, 2020. Т. 2 (Перша чверть XVIII ст.). С. 26.

¹⁹² Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание... Кн. 4. С. 147.

¹⁹³ Там само. С. 148.

¹⁹⁴ 1711, березня 7 (лютого 24). Прилуки. Лист гетьмана І. Скоропадського до призренського митрополита Никодима. *Сіверщина гетьманських часів*. Т. 2 (Перша чверть XVIII ст.). С. 106.

¹⁹⁵ Детальніше про нього див.: Павленко С. «Дума» І. Мазепа та архімандрит Никон. *Пам'ятки християнської культури Чернігівщини*: Мат. наук. конф. Чернігів, 2002. С. 107–109; «Строитель» Никон. Павленко С. *Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених*. Київ: Мистецтво, 2018. С. 123–128.

¹⁹⁶ 1708, квітень. Під Вітебськом. Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепа по статтям. *ДГМД*. С. 382.

¹⁹⁷ Згадується у щоденнику Миколи Ханенка за 1722 р. як померлий у справі щодо його пожитків, що дісталися лубенському полковнику (Ханенко М. Діаріуш, або журнал. *Київська старовина*. 1994. № 1. С. 14). Пожитки єпископа фігурують і у джерелі за 1728 р.: «Послана грамота до Его Императорского Величества в Государственную иностранных дѣл коллегию по челобитию сотника ирклѣвскаго Словоуя-Требинского з мнѣнием, чтоб оставшихся по умертвии сербского епископа Рувима пожитки его отдать оному Словоуя-Требинскому з розпискою, для отсылки оних в Сербию в монастир, куда покойний епископ Рувим ему, Словию, при своей смерти послать приказовал, понеже и яснеложному самому, еще за живота своего, оный епископ объявлял свое намѣрение, что жаелает имѣние свое одослать в Сербию, и там отдать на монастирь» (Краткий журнал о поезде в Москву яснеложного его милости пана Даниила Апостола, войск его императорского величества Запорожских обоих сторон Днепра гетмана. Року 1728 месяца февруария. *Материалы для отечественной истории / Издал М. Судиненко*. Киев. Университетская тип-я, 1853. Т. 1. С. 21).

¹⁹⁸ Орнатский А. История российской иерархии. Ч. 1. С. 251.

¹⁹⁹ Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание... Кн. 4. С. 172.

²⁰⁰ Барсов Е.В. Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории южно-русских монастырей. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. 1884. Кн. 2. Отд. 1. С. 11.

розбудувавши, зробив монастирем та передав його під опіку гетьмана²⁰². Він посвячував в ієродіякони, ієромонахи, навіть в архимандрити²⁰³.

Загалом у Київській митрополії, хоч вимушено й підкорилися Московському патріархату, активно пручалися його обмежувальним заходам, заборонам, намаганням усе поставити під контроль.

Оскільки І. Мазепа та його наближені мріяли створити незалежне князівство з допомогою противників Московії, то, ясна річ, у їх планах передбачалося повернення митрополії до Константинопольського патріархату²⁰⁴. Через те гетьман щедро допомагав усім²⁰⁵ тим, хто в майбутньому мав вирішувати це питання (важливі в цьому його багаторазові зустрічі у 1691²⁰⁶, 1693, 1694²⁰⁷, 1700–1701 рр.²⁰⁸, листування²⁰⁹ з небожем єрусалимського патріарха, архимандритом, патріархом з 1707 р. Хрисанфом²¹⁰, обмін з ним таємною інформацією²¹¹). Зв'язок із Константинополем не поривали й провідні діячі, віряни²¹² Київської

²⁰¹ Гумилевский Филарет, архиеп. Историко-статистическое описание... Кн. 4. С. 166–167.

²⁰² Після подій 1708–1709 рр. у своєму заповіті він звертався до гетьмана І. Скоропадського з проханням: «Аз смиренный архієрей Рувим, видячи себе в глубокой старостѣ суца, немощію обьята, при сей моеї духовницѣ, приручаю по смерти моеї, монастырь мой убогій ясневелможному пану гетману Скоропадскому Иллѣчу и по преможаишем многолѣтном и щасливом его панованю и иним паном гетманом вручаю, а не архимандриту Печерскому, а не митрополиту Киевскому, а не архієпископу Чернѣговскому, а не жадному от духовнаго чину, но тилко самому ясневелможному пану гетману вручаю сію обитель начинающе, которая-то обитель началась стронитися на власних моих архієрейских грунтах, купленных мною, такжеже и на препитаніе к сей моеї убогій обители всякіе угодіе мною купленніе и от благодѣтелей наданніе село Малое Устяк со всѣми угодыями, так теж и в замку Сосницком чтиринадцять хат, и под сим монастырем на горѣ Сосницкой пять дворов подданных и в самой Сосницѣ два ремесники коваль и гончар, и дворец монастырской, прозываетсямъ Стрижаковской, и пляц, от панов Лизогубов, и Якова, и Симеона, наданный, так теж и другій пляц от пана Ивана Паливова наданный ... и млины водяній един на Убедѣ рѣцѣ в Масолаевцѣ, а другій такжеже на Убедѣ и на Пѣснѣ рѣцѣ в селѣ Малом Устяку и з дворцем, и зо всѣми купленными грунтами и еден вѣтрыйй млин край самага монастыря, футор прозываетсямъ Яремовщина» (Духовное завещание епископа Рувима, ктитора обители [1719, октября 10] / Публикация Е. Барсова. *Чтения в обществе истории и древностей российских*. 1884. Кн. 2. Отд. 1. С. 22).

²⁰³ Там само. С. 172.

²⁰⁴ Наші думки щодо цього співзвучні з висновками Ю. Мицика про те, що «стрижневою лінією церковної політики Мазепа, яка звучала в унісон з його загальнодержавною політикою, було прагнення зберегти, наскільки це було можливим, автономію» української Церкви та повернути її «під омофор Вселенського Патріарха» (Мицик Ю. Гетьман І. Мазепа як покровитель православної Церкви. *Сіверянський літопис*. 2006. № 6. С. 40).

²⁰⁵ На віднову монастиря Св. Сави дав архимандриту Хрисанфу 50000 золотих, на вівтар для Божого Гробу 20000 золотих. Крім того, як задувала старшина на Бендерській комісії, вона не могла підрухувати щедри пожертви Мазепа монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, єпископам, архимандритам та іншим духовникам із Греції, Палестини, Молдавії, Волощани, Сербії, Болгарії Литви, Польщі (Возняк М. Бендерська комісія... С. 130–131). У 1693 р. до володаря булави приїжджав «Святой Афонской горы монастыря Павловского архимандрит Исая» (ЛМ-2. С. 386), у червні 1698 р. – «Синайские горы греческий архимандрит» (ЛМ-2. С. 557), у липні 1699 р. – «из македонской земли, монастыря святого архистратига Михаила архимандрит всесчастный отец Парфений» (ЛМ-2. С. 576).

²⁰⁶ Оляничин Д. До зв'язків гетьмана І. Мазепа та П. Орлика з Єрусалимським патріархом Хрисантом. *Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 р.* Київ: Темпора, 2011. С. 83.

²⁰⁷ Там само.

²⁰⁸ Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. *Владимир*: Типо-лит. губ. правления, 1903. Т. 1. С. 898–899.

²⁰⁹ У листі за грудень 1695 р. Хрисанф, вітаючи правителя Гетьманщини з настанням 1696 р., повідомив про вирушення в поїздку в Константинополь, про яку обіцяв детально оповісти пізніше; важлива при цьому заувага архимандрита про те, що детальніше гетьману про все розповідь посланець церковного діяча (Лопарев Х.М. Иерусалимский патриарх Хрисанф (1707–1731) и его отношение к России. *Труды восьмого археологического съезда в Москве (1890)*. Москва: Товарищество тип-и А. Мамонтова, 1895. С. 23). Историк Х. Лопарев справедливо зауважив, що між гетьманом та його візитером відбувалися певні таємні перемовини, які, «будучи написаними і відкритими, могли скомпрометувати і Хрисанфа, Досифея, і, напевне, Мазепу, і ще більше загострити відносини між Росією й Туреччиною» (Там само). Отже, обидві сторони вважали за краще спілкуватися усно, а не письмово. Чи посвячував І. Мазепа свого гостя у потаємні плани порвати з Московією? Думаємо, що це було б ризиковано у тих реаліях. Та й дядько Хрисанф, єрусалимський патріарх Досифей, явно займав промосковську позицію. Але, коли вищезгаданий кореспондент-довірник Мазепа у 1707 р. став єрусалимським патріархом, російський віцеканцлер Петро Шафіров, будучи у 1712 р. в Константинополі, повідомляв, що той приятель турок і призначений ними козацьким патріархом (Соловьев С. История России с древнейших времен. *Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Изд. высочайше утвержденного товарищества «Общественная польза», 1896. Кн. 4. Т. XVI. С. 88*). Така негативна реакція впливового російського урядовця щодо Хрисанфа засвідчує, що той при зустрічах з І. Мазепою в Батурині мав, мабуть, отримати відповідні натяки про невдоволення українських церковних ієрархів, старшини оборудкою з передачі Київської митрополії в Московський патріархат. Напевне, гетьман, виділивши архимандриту дуже великі гроші на його обитель (річний бюджет усього охотницького війська!!!), просив довірника у свою чергу з'ясувати в султана або його наближених, які у них плани щодо Козацької України. Такий запит аж ніяк не видавав зрадницьких намірів володаря булави. І. Мазепа час від часу посилав своїх батуринських козаків або нижинських купців, аби вони в Османській імперії з'ясували поточні наміри політичної верхівки. Проте йшлося, очевидно, про перемовини з перших уст з конкретними високопосадовцями, а не дізнанням якихось відомостей від другорядних та непосвячених у плани османських чиновників.

²¹⁰ Оляничин Д. До зв'язків гетьмана І. Мазепа та П. Орлика... С. 82.

²¹¹ У Батурині після його спалення 2 листопада 1708 р. в особистих паперах гетьмана було знайдено «письмо Костянтина Борковського к гетману чрез архимандрита Иеросалимского, о здравии и о посылке цѣдулы цифирной» (Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. Санкт-Петербург: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2014. С. 161). Ідеться, очевидно, про поїздку отця Хрисанфа в Московію 1700–

митрополії. Так, старший економ маєтностей Радзивілів на Случчині, мемуарист Станіслав Незабитовський, пишучи про затвердження 7 серпня 1699 р. священником церкви Преображення Господня (Київська митрополія – С.П.) в Любані Василя Трембашевського, зауважив, що храм перебуває під благословенням константинопольського патріарха²¹³. До 1708 р. зберігало підпорядкування йому Львівське ставропігальне братство, а Великий Манявський скит на Прикарпатті – аж до ліквідації обителі у 1785 р.²¹⁴ У службниках 1692, 1708 рр., виданих у Києво-Печерській лаврі, на першому місці вшановувався патріарх без вказування його імені, належності до патріархату²¹⁵, що було красномовним підтвердженням орієнтирів очільників духовної інституції. Навіть у 1719 р. архимандрит Случького Троїцького монастиря в листі до Стефана Яворського пише, що « ми ... в послушании к патриарху Константинопольскому, а к епархии Киевской »²¹⁶.

У цьому зв'язку слід розглядати дві паломницькі місії гетьманців по святих місцях. Перша була здійснена у 1704–1707 рр. ієромонахами Макарієм та Селиверстом з Новгород-Сіверського монастиря²¹⁷. Аналіз їхньої подорожі тривалістю 2 роки 5 місяців та 6 днів привела дослідника Є. Морякова до думки, що «паломництво здійснювалося не тільки за тим, щоб подивитися храми і християнські святині»²¹⁸. Ураховуючи ту обставину, що очільник їхньої обителі Никон був посвячений у плани гетьмана з 1690-х рр. (саме архимандриту останній дав «Думу» на зберігання – С.П.), то не викликає сумніву, що ці ченці були профінансовані в далеку дорогу для відповідних зустрічей з патріархами, митрополитами з метою як з'ясування їхньої позиції щодо статусу Київської митрополії, так і моніторингу ставлення до ліквідації патріаршого управління в Московії, підпорядкування в ній Церкви Монастирському приказу.

Саме десь у 1703–1704 рр. в Гетьманщині зрозуміли, що Петро I зруйнував канонічну церковну модель управління, фактично мобілізував велику армію священників, ченців на вирішення передусім мілітарних, а не духовних потреб. У Московії не було патріарха, який мав би опікуватися справами Київської митрополії. Його обрання не передбачалося. Митрополія, відійшовши від Константинопольського патріархату, опинилася в підвишеному, невизначеному стані. Митрополит Стефан Яворський у цьому зв'язку пізніше в «Апології» писав, що «пресекушяся Патриаршеству российскому в лето Христова тысяща седм сотное, паки российстии сынове яко овцы своему первоначальному Пастырю цареградскому Патриарху восприяша первобытное подчинение»²¹⁹.

1701 рр. Як засвідчує цей лист, через родича генерального обозного Василя Дуніна-Борковського І. Мазепі було надіслане шифроване повідомлення. А віз це все гетьману єрусалимський архимандрит. Зрозуміло, він міг і не знати про написане. Та разом з тим він розумів, що йдеться про щось антимосковське, небезпечне у разі викриття.

У паперах І. Мазепи знайдено й ще інший документ правдоподібно 1699 р.: «Письмо архимандрита Хрисара (його ім'я спотворив перекладач з латини. – С.П.) к Мазепе объявительное, что царское величество с королем польским принял мир, а войну хотят иметь на шведа» (Батурицкий архив. С. 166). Це означає, що архимандрит з якихось своїх джерел, імовірноше, польських, дізнався про таємні домовленості Петра I з Августом II. Згадане свідчення було дуже важливе для гетьмана під час його поїздки в січні–лютому 1700 р. у Москву для розуміння орієнтирів царської верхівки.

²¹² Дет. про це див: Ситий І. Мінея 1718 р. із зазначенням ставропігального статусу Києво-Печерської лаври щодо Константинопольського патріархату в зібранні Чернігівського історичного музею. *Сіверянський літопис*. 2021. № 3. С. 23.

²¹³ Кочегаров К.А. Россия и православная Церковь Великого княжества Литовского в первые годы после заключения договора о Вечном мире (1686 г. – нач. XVIII в.). *Взаимодействия и конфликты на конфессионально и этнически смешанных территориях Центральной и Восточной Европы 1517–1918*. Москва–Санкт-Петербург: Нестор-История, 2016. С. 173.

²¹⁴ Гордієнко Д., Клос В., Мищик Ю., Преловська І. *Історія Української Православної Церкви...* С. 83.

²¹⁵ Tchentsova V. The Patriarchal and Synodal Act of 1686 in historiographical perspective. In: *Orthodoxy in two manifestations? The conflict in Ukraine as expression of a fault line in world orthodoxy*, ed. T. Bremer, A. Brüning, N. Kizenko (Erfurter Studien zur Kulturgeschichte des Orthodoxen Christentums, 21), Berlin etc., Peter Lang, 2022. P. 66.

²¹⁶ Письмо Феодосия Волковича, архимандрита Случького Троїцького монастиря, к преосв. Стефану Яворскому, митрополиту Рязанскому, местоблюстителю патриаршего престола (1719, 24 мая). *Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв.* Киев: Тип-я И. Чоколова, 1905. Т. I. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. Ч. I. С. 67.

²¹⁷ Путь нам иеромонахам Макарию и Селиверсту из монастыря Всемилошного Спаса Новгорода Северского до Святого града Иерусалима поклониться гробу Господню 1704 г. С. 1–26. У книзі: Паломники-писатели петровского и послепетровского времени или путники во святой град Иерусалим с объяснительными к тексту примечаниями архимандрита Леонида. *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1873. Кн. 3. Отд. V.

²¹⁸ Моряков Е. Путь нам иеромонахам Макарию и Сильвестру из Монастыря Всемилошного спаса Новгорода Северского до Святого града Иерусалима поклониться гробу Господню. 1704 г. *Записки русских путешественников за границу XII–XVIII вв. Опыт аннотированного указателя*. Москва: НИУ Высшая школа экономики. Факультет истории, 2013/2014. С. 76.

²¹⁹ Приложение 1. Сочинение Стефана Яворского «Апология или словесная оборона». *Живов В. Из церковной истории...* С. 254.

Друга паломницька місія у жовтні 1707 р.²²⁰ стартувала з Чернігова синхронно з планами мазепинців, які 10 жовтня у Києво-Печерській лаврі «в избѣ пана гетьмана» читали пакти комісії гадяцької²²¹. «Хождіння Іполита Вишенського в Святу землю пов'язане з таємною підготовкою до створення незалежної від Росії української православної Церкви, що вели гетьман І.С. Мазепа та чернігівський архієпископ, – зробили висновок дослідники цього твору Л. Ольшевська та С. Травников. – Розглядалися два можливих варіанти: або повна автокефалія, або повернення Київської митрополії під зверхність Константинопольського патріархату. Можливим кандидатом на цю посаду українського патріарха або київського митрополита був Іоан Максимович»²²². Ця версія, на нашу думку, хоч і не має прямих доказів, але все ж впливає з логіки, деяких деталей згаданої місії.

По-перше, вона відбувалася під патронатом І. Мазепа. Паломники вийшли в подорож з гетьманським листом²²³, у якому володар булави звертався до правителів інших держав, відповідних прикордонних служб з проханням сприяти Іполиту Вишенському та Дамаскину.

По-друге, як згадував чернігівський автор «хождіння», у Києві вони «замедлили 12 днів»²²⁴, мовляв, поклонялися так довго угодникам Божим. Проте, очевидно, що в цей час вони отримували відповідні інструкції від гетьмана (якраз перебував у місті) для майбутніх перемовин з патріархами, архієпископами.

По-третє, паломницька місія була добре забезпечена фінансами для оплати проїзду, харчування.

По-четверте, отець Іполит не був звичайним «насельником монастиря святих страсто-терпцев князей Бориса и Глеба в Чернигове»²²⁵. Архімандрит Єлецького монастиря, головний духовний довірник І. Мазепа Никон, який за проханням гетьмана очолив Новгород-Сіверську обитель, свої церковні справи в Чернігові передоручив у 1702 р. Вишенському²²⁶, який став повноцінним намісником духовного закладу (Димитрій Гуптало теж його називав намісником у 1697 р.²²⁷, але очолював архимандрію автор «Четъї-Мінеї»). Орієнтовно з 1704 р. ієрарх обіймає посаду головного адміністратора Чернігівської архієпископії, по суті, стає заступником Іоана Максимовича, який більше любив писати поезії, богословські твори, ніж займатися господарськими справами. Отже, за спиною паломника отця Іполита був клан мазепинців Максимовичів, архімандрит Никон.

По-п'яте, «хожденіє» підтверджує припущення про те, що Іполит та Дамаскин вели переговори про майбутнє Київської митрополії: паломники мали зустрічі-розмови з константинопольським патріархом Киприяном («много всего респрошавал»²²⁸), вірменським патріархом Олександром Джугаєци²²⁹, неодноразово зустрічалися з ерусалимським патріархом Хрисанфом²³⁰, антиохійським патріархом Кирилом V аз-Заїмом²³¹, олександрійським патріархом Герасимом II Паліотом²³² (Паллади, Палладасом), намісником ерусалимського патріарха Неофітом²³³, митрополитом м. Триполі Макарієм (намісником антиохійського патріарха Кирила)²³⁴, сидонським митрополитом Євфимієм («и держал нас два дни»²³⁵), антиохійським митрополитом Ісафом і назаретським митрополитом Ісафом²³⁶, синайським архієпископом Афанасієм²³⁷, архимандритом Синайського монастиря Анатолієм²³⁸, єпископом Анфімом Святогорським²³⁹ та ін.

²²⁰ Іполит Вишенський вирушив з Чернігова у дорогу орієнтовно 17–18 жовтня 1707 р. «Въехали из Нѣжина октоврия 21 и ехали на Козелец, на рѣку Остр, – писав паломник пізніше, – а под Киевом на мост через Днѣпръ, а въехали в Киев октоврия 27» (Пелгримация, или Путешественник... С. 8).

²²¹ 1708, квітень. Під Вітебськом. Донос В. Кочубея царю на гетьмана І. Мазепу по статтям. ДГІМД. С. 383.

²²² Ольшевская Л.А., Травников С.Н. Жизнь и путешествие Ипполита Вишенского. *Пелгримация, или Путешественник...* С. 155.

²²³ Пелгримация, или Путешественник... С. 10.

²²⁴ Там само. С. 8.

²²⁵ Житенев С.Ю. Паломничества на Афон черниговского иеромонаха Ипполита (Вишенского) и чигиринского монаха Серапиона в XVIII в. *Афонское наследие*. Изд. Междунар. института афонского наследия в Украине. 2016. Вып. 3–4. С. 158.

²²⁶ 1703, травня 6. Батурын. Універсал гетьмана І. Мазепа Єлецькому чернігівському монастиреві на горілчану і тютюнову і дьогтеву оренди в селах Анисів, Горбів, Мощонки, Овдіївка. ДГІМД. С. 88–89.

²²⁷ Две записки св. Дмитрия Ростовского о приеме и сдаче им Елецкого черниговского монастыря. *Киевская старина*. 1882. № 10. С. 171.

²²⁸ Пелгримация, или Путешественник... С. 19.

²²⁹ Там само. С. 19.

²³⁰ Там само. С. 8, 9, 11, 12, 77.

²³¹ Там само. С. 28, 49, 51.

²³² Там само. С. 12, 30.

²³³ Там само. С. 11, 52.

²³⁴ Там само. С. 28.

²³⁵ Там само. С. 28.

²³⁶ Там само. С. 50–52.

²³⁷ Пелгримация, или Путешественник... С. 29, 31, 37, 48.

²³⁸ Там само. С. 37, 41.

З пізнішого доносу дізнаємося про настрої сформованої в Гетьманщині духовної ієрархії: «Бо в них одна думка во всіх, як єпископи, так архимандрити, так игуменни, мижгорски архилярські игумен хитриший, усіх з намісником изволь пошукать от востока до запада, то таких не суть знати хитрих, бо одно сами хитрия, а другое братов таких мають хитриіших, бо с Мазепою забратоживали, толко их тут тень, а душа и с Мазепою, бо онны за Мазепу безпрестання Бога просят, а такая каверзники коли заочно онны то их и сякут и рубают, а коли в очи, таких на образ (пропуск в тексті – *Упоряд.*) мужами назвать, такии тиия законники, еси государь изволит Украину над собою имити ю, то изволте руских людей держать як по городах, также и по монастырях»²⁴⁰. У Малоросійському приказі 3 вересня 1713 р. розглядади донос ченця з Мгарського лубенського монастиря Дамаска про те, що «все малоросійское духовенство в единомыслии с Мазепою»²⁴¹.

References

- Chernukhin, Ye. (1998). *Hretske nizhynske bratstvo: istoriohrafiaia ta dzhherela* [Greek brotherhood of Nizhyn: historiography and sources]. Kyiv, Ukraine.
- Heida, O. (2008). *Mytropolyt bez mytropolii: sproba vidnovlennia nezaleznoi ukrainskoj pravoslavnoi tserkvy u 90-kh rr. XVII st. Pravoslavia–nauka–suspiilstvo: pytannia vzaiemodii* [Metropolitan without a metropolis: an attempt to restore the independent Ukrainian orthodox church in the 90s of the 17th c. Orthodoxy–science–society: issues of interaction]. Kyiv, Ukraine.
- Heida, O. (2019). *Tserkovna polityka hetmana Ivana Mazepy* [Church policy of hetman Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 188–195.
- Hordiienko, D., Klos, V., Mytsyk, Yu., Prelovska, I. (2019). *Istoriia Ukrainkoj Pravoslavnoi Tserkvy* [History of the Ukrainian Orthodox Church]. Kharkiv, Ukraine.
- Klymov, V. (1997). *Zanepad avtorytetu ta vplyvu Kyivskoi mytropolii i postupova likvidatsiia natsionalnykh osoblyvostei pravoslavnoi tserkvy v Ukraini* [The decline of the authority and influence of the Kyiv metropolis and the gradual elimination of national characteristics of the orthodox church in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Klymov, V. (1999). *Istoriia religii v Ukraini* [The history of religion in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Kocheharov, K. (2020). *Kyevskaia mytropolia, kniaz Yeronym Radzyvyl y naznacheny slutskym arkhymandrytom Davyda Nashchynskoho v 1755 h.* [The Metropolis of Kiev, Prince Jerome Radziwill and the appointment of David Nashchynsky as archimandrite of Slutsk in 1755]. *Istorycheskyi vestnyk – Historical bulletin*, 33, P. 110–137.
- Kryzhanivskiy, O., Plokhii, S. (1994). *Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini. Kn. 3: kinets XVI – ser. XIX st.* [History of church and religious thought in Ukraine. Book 3: the end of the 16th – the middle 19th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Kuzmuk, O. (2014). *Mezhyhirska starovyna: narysy z istorii Kyievo-Mezhyhirskoho v imia Preobrazhennia Hospodnoho cholovichoho monastiria v XVI–XVIII st.* [Mezhyhirska antiquity: essays on the history of the Kyiv-Mezhyhirskyi men monastery of the Transfiguration of the Lord in 16th–18th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Lastovskiy, V. (2006). *Istoriia pravoslavnoi tserkvy v Ukraini naprykints XVII – u XVIII st.: istoriohrafichni aspekty* [History of the orthodox church in Ukraine at the end of the 17th – in the 18th c.: historiographical aspects]. Kyiv, Ukraine.
- Mvtsvk, Yu. (2006). *Hetman Ivan Mazepa yak pokrovitel Pravoslavnoi tserkvy* [Hetman Ivan Mazepa as the patron saint of the orthodox church]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 38–46.
- Nikitenko, M. (2022). *Nebo na zemli: vid Alfy do Omehy. Fenomen Spasinnia-osviachennia v Kyievo-Pecherskomu monastiri (davnoruska doba)* [Heaven on earth: from Alpha to Omega. The phenomenon of Salvation-consecration in the Kyiv-Pechersk Monastery (ancient Rus era)]. Kyiv, Ukraine.
- Olianchyn, D. (2011). *Do zviazkiv hetmana I. Mazepy ta P. Orlyka z Yerusalymyskym patriarkhom Khrystantom. Zbirnyk «Mazepa» rekonstruktsiia vydavnychoho proektu 1939–1949 r.* [On the relationship of hetman I. Mazepa and P. Orlyk with patriarch Chrysanthus of Jerusalem. Collection «Mazepa» reconstruction of the publishing project 1939–1949]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2018). *Ivan Mazepa. Pryzhyttievi zobrazhennia hetmana ta yoho nablyzhenykh* [Ivan Mazepa. Lifetime images of the hetman and his associates]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2021). *Hetman I. Mazepa. Pershe piatyrychchia pravlinnia* [Hetman I. Mazepa. The first five years of governance]. Kyiv, Ukraine.
- Salii, K. (1999). *Ivan Mazepa i Ukrainska Pravoslavna Tserkva kintsia XVII – poch. XVIII st.* [Ivan Mazepa and the Ukrainian Orthodox Church of the late 17th – the early 18th c.]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*, 4, P. 159–163.

²³⁹ Там само. С. 83, 86.

²⁴⁰ 1713. Донос невідомого на прихованих мазепинців. *Сіверщина гетьманських часів*. Т. II. С. 117–118.

²⁴¹ Дело о задержании под стражею мгарского лубенского монастыря чернца Дамаска (1713, 3 сентября). *РДАДА*. Ф. 124. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1–4, 1.

Shenstrem, P. (2019). Reliatsiia pro bii pid Poltavoiu z deiakymy rozдумamy shchodo dvokh poperednikh kampanii. Ukraina doby Ivana Mazepy. 1708–1709 rr. v dokumentalnykh dzherelakh [Relation about the battle of Poltava with some reflections on the two previous campaigns. Ukraine in the time of Ivan Mazepa. 1708–1709 in documentary sources]. Kyiv, Ukraine.

Shevchenko, O.M. (1992). Pro pravovyi status Chernihivskoi yeparkhii u dr. pol. XVII st. 1000 rokiv Chernihivskii yeparkhii [On the legal status of the Chernihiv diocese in the second half of the 17th c. 1000 Years of the Chernihiv diocese]. Chernihiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2015). «Dukhovnoe Zaporozhe» na Afone. Malozvestnyi kazachyi skyt «Chernyi Vyr» na Sviatoi Hore [«Spiritual Zaporozhye» on Mount Atho. A little-known Cossack monastery «Black Vyr» on the Holy Mountai]. Kyiv, Ukraine.

Shumylo, S. (2016). Nove dzherelo do biohrafii I. Mazepy ta istorii zviazkiv ukrainskoi kozatskoi starshyny z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoni [A new source to the biography of I. Mazepa and the history of relations between the Ukrainian Cossack officers and the center of Orthodox monasticism on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 73–84.

Shumylo, S. (2019). Predstavnyky kozatsko-starshynskykh rodyn Chernihovo-Sivershchyny v afonskomu Zohrafskomu pomiannyku XVII–XVIII st. [Representatives of cossack-heads families of Chernihiv-Sivershchyna in the Athos Zohrafsky pomianyk of the 17th–18th c.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 41–63.

Stanislavskiy, V. (2009). Likari Ivana Mazepy [Doctors of Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, P. 77–79.

Sushko, N. (2012). Hedeon Chetvertynskiy ta Ivan Samoilovych [Gideon Chetvertynskiy and Ivan Samoilovych]. *Baturynska starovyna – Baturyn antiquities*, 3 (7), P. 22–24. Chernihiv, Ukraine.

Sytyi, I. (2021). Mineia 1718 r. iz zaznachenniam stavropihialnoho statusu Kyievo-Pecherskoi lavry shchodo Konstantynopolskoho patriarkhatu v zibranni Chernihivskoho istorichnoho muzeiu [Mineia of 1718 indicating the stauropegial status of the Kyiv-Pechersk lavra regarding the Patriarchate of Constantinople in the collection of the Chernihiv historical museum]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 20–27.

Tchentsova, V. (2022). The Patriarchal and Synodal Act of 1686 in historiographical perspective. In: *Orthodoxy in Two Manifestations? The Conflict in Ukraine as Expression of a Fault Line in World Orthodoxy*, ed. Thomas Bremer, Alfons Brüning, Nadieszda Kizenko (Erfurter Studien zur Kulturgeschichte des Orthodoxen Christentums, 21), Berlin etc., Peter Lang.

Zhyvov, V. (2004). Yz tserkovnoi ystoriyy vremen Petra Velykoho: yssledovanya y materyaly [From the church history of the time of Peter the Great: researches and materials]. Moscow, Russia.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор наукового журналу «Сіверянський літопис» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Pavlenko Sergiy – editor-in-chief of the scientific historical journal «Siverian chronicle» (13/106 Myru Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: PavlenkoSO1955@gmail.com.

DEVELOPMENT OF THE KYIV METROPOLIS (FORMATION OF THE EPISCOPAL TEAM) IN THE ERA OF HETMAN I. MAZEPA

Purpose. The author made an attempt to consider realities of church life of the reign of hetman I. Mazepa as an organized process of development of the Kyiv Metropolis: it took measures to increase eparchies, the number of bishops, the construction of church buildings, the improvement of material condition of monasteries and parishes. **Methods:** problem-chronological; monitoring of sources, studies about the events of the 1690s, early 1700s. **Novelty.** The author, having reviewed and comprehended a large array of sources of church life of the late 17th – the early 18th c., for the first time gives a holistic picture of the existence of the Kyiv Metropolis during the hetmanship of I. Mazepa. The novelty of the studio is to highlight the processes of unity around the Sophia cathedra of all church structures of the Hetmanate, overcoming earlier confrontational practices between them, mitigating the consequences of Moscow's non-canonical accession of the Ukrainian clergy to the Moscow Patriarchate, searching for ways to interact with Patriarchate of Constantinople. The study shows that due to the efforts of the mace owner, metropolitan Varlaam Yasynsky in 1700 the Kyiv Metropolitanate was able to grow to 5 eparchies with 2 metropolitans, 6 bishops.

Conclusions. The attempts of the Moscow Patriarchate against the will of the Ukrainian spiritual hierarchs to turn the Kyiv Metropolitanate into the usual subordinate provincial church structure, met with secret and open resistance from Baturin, the Sophia cathedra. Despite Moscow's prohibitive actions, the Hetmanate tried to act in its own way, in its own interests, ignoring the restrictions handed from above. The liquidation of the Moscow Patriarchate by Peter I put the Ukrainian Church in front of a choice of further actions, in particular, solving problems of canonicity. Due to the latter, a few years before 1708, the Hetmanate's contacts with the Patriarchate of Constantinople and other patriarchates activated in the form of crusade missions and generous funding of their spiritual institutions by I. Mazepa.

Key words: Kyiv Metropolis, metropolitan, patriarch, bishop, I. Mazepa, Baturyn.

Дата подання: 21 травня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 22 червня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Павленко, С. Розбудова Київської митрополії (формування єпископської команди) у добу гетьмана І. Мазепи. *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 5–26. DOI: 10.58407/litopis.230301.

Цитування за стандартом APA

Pavlenko, S. (2023). Rozbudova Kyivskoi mytropolii (formuvannia yepyskopskoi komandy) u dobu hetmana I. Mazepy [Development of the Kyiv Metropolis (formation of the episcopal team) in the era of Hetman I. Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, P. 5–26. DOI: 10.58407/litopis.230301.

